

વ્યાજદરમાં ક્રમશઃ ઘટાડો કરતા મધ્યમ વર્ગ અને પેન્શન પર આધારિત વર્ગને નુકસાન થયું છે.

- ઉદારીકરણને લીધે દરેક બાબતોને બજાર ઉપર છોડી દીધી. પરિણામે અસમાનતા અને મોંઘવારી વધી છે.

વિદ્યાર્થીમિત્રો, આ એકમમાં આપણે પરિવર્તનની સાંસ્કૃતિક અને સામાજિક પ્રક્રિયાઓની સમજૂતી મેળવી જેથી તમે સંસ્કૃતિકરણ અને પશ્ચિમીકરણ વચ્ચેનો ભેદ જોઈ શક્યા, સાથે વૈશ્વિકીકરણ અને ઉદારીકરણની સમાજ પર થતી અસરો જોઈ શકો છો. હવે આપણે સમૂહસંચારનાં માધ્યમો અને સમાજ વિશે જાણકારી આગળના એકમમાં મેળવીશું.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના સવિસ્તાર જવાબ લખો :

- (1) સાંસ્કૃતિક પરિવર્તનનો અર્થ આપી, તેના લક્ષણો જણાવો.
- (2) સંસ્કૃતિકરણની પ્રક્રિયાનાં પાસાં ટૂંકમાં જણાવો.
- (3) પશ્ચિમીકરણનાં પાસાં ટૂંકમાં વર્ણવો.
- (4) વૈશ્વિકીકરણનાં લક્ષણો જણાવો.

2. નીચેના પ્રશ્નોના મુદ્દાસર જવાબ લખો :

- (1) સંસ્કૃતિકરણની વ્યાખ્યા સમજાવો.
- (2) પશ્ચિમીકરણનો અર્થ સમજાવો.
- (3) વૈશ્વિકીકરણની વ્યાખ્યા સમજાવો.
- (4) ઉદારીકરણના લાભ જણાવો.

3. નીચેના પ્રશ્નોના ટૂંકમાં જવાબ લખો :

- (1) સામાજિક-સાંસ્કૃતિક પ્રક્રિયાઓ કઈ બાબત જોવા-સમજવામાં ઉપયોગી છે ?
- (2) સામાજિક પરિવર્તન એટલે શું ?
- (3) સંસ્કૃતિમાં કઈ બાબતોનો સમાવેશ થાય છે ?
- (4) પ્રભાવી જ્ઞાતિના માપદંડો કયા છે ?
- (5) ઉદારીકરણ એટલે શું ?

4. નીચેના પ્રશ્નોના એક વાક્યમાં જવાબ લખો :

- (1) સાંસ્કૃતિક પરિવર્તનના મુખ્ય સ્ત્રોત કયા છે ?
- (2) ભૌતિક સંસ્કૃતિમાં કઈ બાબતોનો સમાવેશ થાય છે ?
- (3) અભૌતિક સંસ્કૃતિમાં કઈ બાબતોનો સમાવેશ થાય છે ?
- (4) સંસ્કૃતિકરણનો ખ્યાલ કોણે આપ્યો ?
- (5) પશ્ચિમીકરણ પ્રક્રિયાનો પ્રારંભ ક્યારથી થયો ?
- (6) વૈશ્વિકીકરણને જટિલ પ્રક્રિયા કેમ કહેવાય છે ?
- (7) ઉદારીકરણની શરૂઆત ભારતમાં કઈ સાલથી થઈ ?
- (8) પશ્ચિમીકરણનો ખ્યાલ શ્રીનિવાસે કયા પુસ્તકમાં આપ્યો છે ?

5. નીચેના પ્રત્યેક પ્રશ્નમાં આપેલા વિકલ્પમાંથી યોગ્ય વિકલ્પ પસંદ કરી સાચો ઉત્તર આપો :

- (1) સામાજિક પરિવર્તન એટલે.....

(અ) રચનાતંત્રમાં ફેરફાર	(બ) ફેશનમાં ફેરફાર
(ક) ખોરાકમાં ફેરફાર	(ડ) એક પણ નહિ

- (2) સંસ્કૃતિનાં તત્વોમાં આવતું પરિવર્તન એટલે.....

(અ) ભૌગોલિક પરિવર્તન	(બ) સાંસ્કૃતિક પરિવર્તન
(ક) સામાજિક પરિવર્તન	(ડ) એક પણ નહિ

☐☐

(3) સંસ્કૃતિનાં મુખ્ય કેટલાં પાસાં હોય છે ?

(અ) 1

(બ) 2

(ક) 3

(ડ) 4

☐

(4) સંસ્કૃતિકરણ માટે શ્રીનિવાસે સૌપ્રથમ કયો શબ્દ પ્રયોજ્યો હતો ?

(અ) પશ્ચિમીકરણ

(બ) ઈસ્લામીકરણ

(ક) બ્રાહ્મણીકરણ

(ડ) એક પણ નહિ

☐

(5) સંસ્કૃતિકરણનો ખ્યાલ કઈ ગતિશીલતા માટે પ્રયોજાય છે ?

(અ) જૂથલક્ષી

(બ) વ્યક્તિગત

(ક) નિમ્નગામી

(ડ) એક પણ નહિ

☐

(6) પશ્ચિમની વિચારસરણીનાં કયાં તત્વોનો ભારતમાં પ્રવેશ થયો ?

(અ) બિનસાંપ્રદાયિકતા

(બ) માનવતાવાદ

(ક) સમાનતાવાદ

(ડ) ઉપર્યુક્ત તમામ

☐

(7) સંસ્કૃતિનું સમન્વયીકરણ કઈ પ્રક્રિયાથી થાય છે ?

(અ) વૈશ્વિકીકરણ

(બ) ઉદ્યોગીકરણ

(ક) ખાનગીકરણ

(ડ) એક પણ નહિ

☐

(8) ઉદારીકરણમાં કઈ બાબત પર ભાર મુકાય છે ?

(અ) ઉદ્યોગ-વેપાર

(બ) સમાજ-સંસ્કૃતિ

(ક) માનવ-કલ્યાણ

(ડ) એક પણ નહિ

☐

(9) વિવિધ દેશોની અર્થવ્યવસ્થા, સમાજ અને સંસ્કૃતિ ઉપર અસર કરતી કઈ પ્રક્રિયા છે ?

(અ) પશ્ચિમીકરણ

(બ) સંસ્કૃતિકરણ

(ક) વૈશ્વિકીકરણ

(ડ) ઈસ્લામીકરણ

☐

પ્રવૃત્તિઓ :

- તમારા ગામમાં આવેલા સામાજિક-સાંસ્કૃતિક પરિવર્તનનું અવલોકન કરી અહેવાલ તૈયાર કરો.
- પશ્ચિમી જીવનશૈલીના ફોટાનું આલબમ બનાવો.
- સેલફોન અને ઈન્ટરનેટના લાભ અને ગેરલાભ અંગે જૂથ ચર્ચા યોજો.
- વૈશ્વિકીકરણની સામાજિક અસરો અંગે જૂથ ચર્ચા કરો.
- વૈશ્વિકીકરણ અને ઉદારીકરણથી તમને ઉપલબ્ધ થતી વસ્તુ-સેવાની યાદી તૈયાર કરો.

પ્રસ્તાવના

વિદ્યાર્થીમિત્રો, આગળના એકમમાં આપણે જોયું કે વૈશ્વિકરણ માટે સંચારક્રાંતિ આવશ્યક છે. સંચાર ક્રાંતિ સંચારનાં માધ્યમો દ્વારા આવે છે. આ સમૂહ-સંચારનાં માધ્યમો વિશેની માહિતી આ એકમમાં મેળવીશું.

વિદ્યાર્થીમિત્રો, શાળાનો બેલ વાગે ને તમે કલાસમાં જાવ છો, તમે શિક્ષકને નમસ્કાર કહો તો શિક્ષક નમસ્કાર કહે છે. તમે સમાચાર પત્ર વાંચો છો, તમે ફોન ઉપર વાતો કરો છો કે તમે ટેલિવિઝન જુઓ છો - આ બધું સંચારથી શક્ય બને છે. સંચારને અંગ્રેજી ભાષામાં Communication (કોમ્યુનિકેશન) કહેવામાં આવે છે. કોમ્યુનિકેશન શબ્દ લેટિન Commun થી નિર્મિત છે. હિન્દી ભાષામાં સંચાર, સૂચના, સંચારવ્યવસ્થા, સંસર્ગ વગેરે જેવા શબ્દો પ્રયોજાય છે. ગુજરાતીમાં સંદેશાવ્યવહાર, સંચાર, પ્રત્યાયન વગેરે શબ્દો પ્રયોજવામાં આવે છે. માનવ સમાજની આવશ્યક જરૂરિયાત પૈકીની એક પાયાની જરૂરિયાત હોય તો તે સંચાર છે. સંચાર બે કે તેથી વધુ પક્ષો વચ્ચેની એવી આંતરક્રિયા છે, જેમાં સંવેદનાવાહક અને ભૌતિક માધ્યમો દ્વારા એકબીજા પક્ષ ઉપર આંતરિક કે બાહ્ય અસર ઉપજાવે છે. સંચારની પ્રક્રિયાનો પ્રારંભ બાળકના જન્મથી થાય છે અને તેનો અંત માનવ જીવનના અંતથી થાય છે. આ રીતે પ્રત્યાયન કે સંચાર માનવજીવનનું અભિન્ન અંગ છે. આવા સંચારનો અર્થ, પ્રક્રિયા, સમૂહ, લોક માધ્યમ, સમૂહ માધ્યમો તેની અસરો વગેરેનો પ્રાથમિક ખ્યાલ અહીં મેળવીશું.

સંચારની વ્યાખ્યાઓ

સંચારની વ્યાખ્યાઓ નીચે મુજબ છે :

એડવર્ડ એમરી - “સંચાર એ માહિતી, વિચારો અને વલણોને એક વ્યક્તિથી બીજી વ્યક્તિ સુધી પરિવર્તિત કરવાની કલા છે.”

વિદ્યુત જોષી - “વ્યક્તિ પોતાનાં વિચારો, લાગણીઓ, ઊર્મિઓ, ઈચ્છાઓ કે ઈન્દ્રિયગત અનુભવો જેવી આત્મલક્ષી માનસિક અમૂર્ત બાબતોને ભાષા કે અન્ય કોઈ અર્થપૂર્ણ માધ્યમ દ્વારા બીજી વ્યક્તિમાં પ્રત્યાયિત, પસાર કરે તે પ્રક્રિયાને પ્રત્યાયન તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.”

કીથ ડેવિડ - “સંચાર-પ્રત્યાયન એટલે એક વ્યક્તિ કે સમૂહથી બીજી વ્યક્તિ કે સમૂહમાં કોઈ સૂચના અથવા ભાવ પહોંચાડવાની પ્રક્રિયા.”

ટૂંકમાં, આપણે એમ કહી શકીએ કે સંચાર એક એવું માધ્યમ છે, જેના દ્વારા બે વ્યક્તિઓ કે સમૂહોની વચ્ચે પરસ્પર ભાવનાઓ અને આકાંક્ષાઓનું આદાન-પ્રદાન થાય છે. સંચારના બે પ્રવાહ છે. જેમાં એક બાજુ સંદેશા મોકલનાર સંદેશ મોકલે છે જ્યારે બીજી બાજુ સંદેશા મેળવનાર તેની પ્રતિક્રિયા આપે છે.

સંચારની લાક્ષણિકતાઓ**(1) સંચાર એક અવિરત પ્રક્રિયા છે :**

સંચાર વગર માનવજીવન શક્ય નથી. એટલે એ માનવજીવનનું અભિન્ન અંગ છે. પ્રત્યાયન વિના એક વ્યક્તિ બીજી વ્યક્તિની ભાવનાઓથી જાત થતો નથી. સંચાર કે પ્રત્યાયનમાં સૂચના, આદેશ, નિર્દેશ, સલાહ, મંતવ્ય, શિક્ષણ, પ્રેરણા, પ્રેમ, ભાવનાઓ વગેરે સંદેશાના આદાન-પ્રદાનની પ્રક્રિયા સતત ચાલતી રહે છે.

(2) સંચાર દ્વિમાર્ગી પ્રક્રિયા છે :

સંચારમાં બે વ્યક્તિઓ અથવા સમૂહોની વચ્ચે સંદેશાનું આદાન-પ્રદાન થતું હોય છે. આ અવિરત પ્રક્રિયા દ્વિમાર્ગી છે. આમ, સંદેશો આપનાર પ્રેષક સંદેશ આપે છે. સંદેશો પ્રાપ્ત કરનાર તેની પ્રતિક્રિયા આપે છે.

(3) સંચાર માટે માધ્યમ આવશ્યક છે :

સંચારમાં બે વ્યક્તિ કે સમૂહ વચ્ચે માનવીની વાચા, હાસ્ય, રુદ્ધન, ઈશારા, હાવભાવ જેવું સંવેદનવાહક માધ્યમ કે વર્તમાનપત્ર, રેડિયો, ટી.વી. ટેલિફોન, મોબાઇલ જેવાં ભૌતિક માધ્યમો અનિવાર્ય છે.

(4) સંચાર એક પ્રાકૃતિક ગુણ છે :

સંચાર એ જન્મજાત ગુણ છે. સંચારનો પ્રારંભ જન્મથી થાય છે. દા.ત., નવજાત બાળકને ભૂખ લાગે અને તે રડવાનું શરૂ કરે. માનવીનું બોલવા, સાંભળવાનું કૌશલ્ય પ્રાણી કરતાં જુદા પ્રકારનું છે. તો લેખનકલાનું કૌશલ્ય માનવીને અજોડ બનાવે છે. આમ, સંચાર એ માનવીનો પ્રાકૃતિક ગુણ છે.

(5) સંચાર એક સામાજિક પ્રક્રિયા છે :

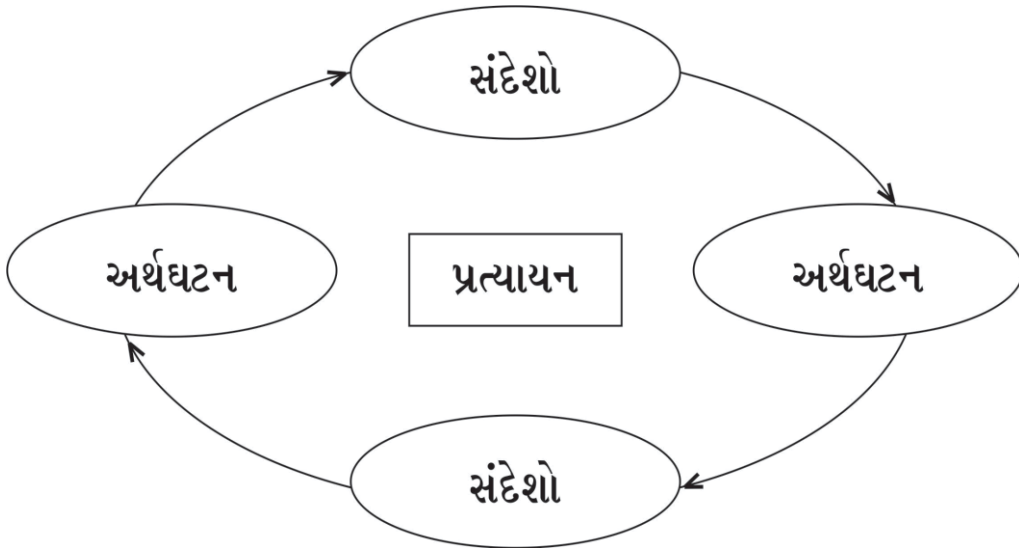
સંચાર એ બે વ્યક્તિ કે સમૂહ વચ્ચે થતી પ્રક્રિયા છે. આ પ્રક્રિયામાં સંચાર માટેના સંદેશા કે સંજ્ઞાના અર્થો સમાજ દ્વારા પરિભાષિત થયેલા હોય છે. જેમ કે વ્યક્તિ હાથ ઊંચો કરીને હલાવે ત્યારે સામેની વ્યક્તિ સમજી જાય કે મને આવજો કહે છે.

(6) સંચાર વિજ્ઞાન અને કળા છે :

વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિથી સંચારની ટેકનિક વિકસાવીને પ્રેક્ષકોને વધુ અર્થપૂર્ણ સંદેશા આપી શકાય છે. આ માટે વિવિધ પ્રકારનાં સાધનો, ભાષા, નૃત્ય અને ટેકનોલોજીનાં સાધનોનો ઉપયોગ કરી શકાય છે. દા. ત. પાવરપોઇન્ટ પ્રેઝન્ટેશન. સંચાર પ્રક્રિયા

સંચાર પ્રત્યેક માનવ સમાજની અનિવાર્ય જરૂરિયાત છે. સંચાર વગર માનવ સમાજની કલ્પના પણ ન કરી શકાય. સંચારની પ્રક્રિયા અનેક સોપાનોમાંથી પસાર થાય છે. આ સોપાનો નીચે મુજબ છે.

(1) ઓસગુડ અને વિલ્બર શ્રેમનું મોડેલ :

ઓસગુડ અને વિલ્બરના મતે લોકો જે સંદેશો મેળવે છે, તેને સમજે છે. જેવું સમજાય તેવા સંદેશાનું અર્થઘટન કરી જેની પાસેથી સંદેશો પ્રાપ્ત કર્યો હોય તેને સંદેશાનો જવાબ પરત કરે છે. આમ, સંદેશાનું અર્થઘટન કરીને સંદેશા આપ-લેની પ્રક્રિયા સતત ચાલતી રહે છે.

(2) ડેવિડ બર્ગોનું S.M.C.R પ્રત્યાયન મોડેલ :

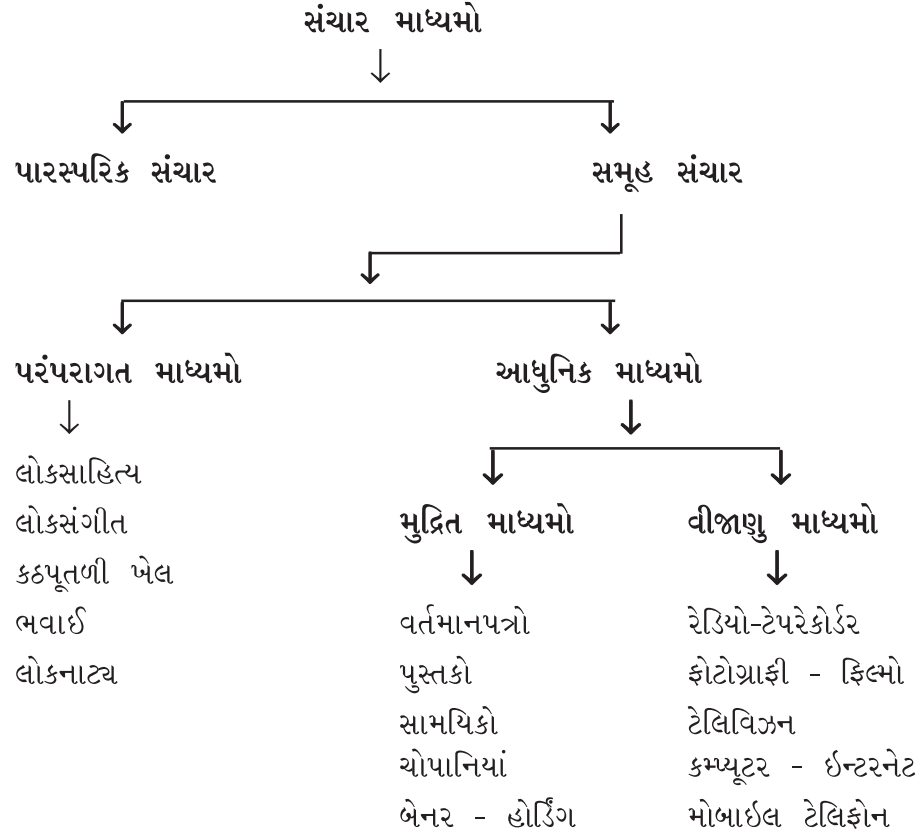
Source - પ્રેષક (સંદેશો મોકલનાર)

Message - સંદેશો

Channel - ચેનલ

Receiver - પ્રાપ્તકર્તા (સંદેશો મેળવનાર)

સંચાર માધ્યમોના પ્રકાર

સંચારના માધ્યમોને ધ્યાનમાં રાખીને બે પ્રકાર પાડી શકાય :

પારસ્પરિક સંચાર : બે કે તેથી વધુ વ્યક્તિ કે સમૂહ વચ્ચે એકબીજાની પ્રત્યક્ષ હાજરીમાં વાતચીત, પ્રેમ, હાસ્ય, રુદન, કે કોઈપણ અભિવ્યક્તિ, કોઈ સંકેત કરે કે કોઈ હાવભાવ વ્યક્ત કરે અને એકબીજા ઉપર અસર ઉપજાવે તેને પારસ્પરિક સંચાર કહેવામાં આવે છે.

સમૂહ સંચાર : વિશાળ માનવ સમુદાયોને વિવિધ યંત્રવિજ્ઞાન - ટેકનોલોજી દ્વારા વિવિધ વિષય ઉપર સંદેશો પહોંચાડવાનું કાર્ય આ સમૂહ માધ્યમો દ્વારા થાય છે. વિશાળ અને જટિલ સમુદાયમાં ઝડપી સંદેશા પહોંચાડવા માટે વર્તમાનપત્ર, રેડિયો, ટેલિવિઝન, કમ્પ્યુટર, મોબાઈલ, ઇન્ટરનેટ વગેરે દ્વારા સમૂહ સંચાર શક્ય બને છે.

સમૂહ-સંચાર માધ્યમના પણ બે પ્રકાર પાડી શકાય :

- પરંપરાગત સમૂહ સંચાર માધ્યમો
- આધુનિક સમૂહ સંચાર માધ્યમો

(1) પરંપરાગત સમૂહ સંચાર માધ્યમો : પ્રાચીનકાળથી ભારતમાં પરંપરાગત સમૂહ માધ્યમોની બોલબાલા વત્તે-ઓછે અંશે જોવા મળે છે. લોકસાહિત્ય, લોકસંગીત અને લોકનૃત્ય આ ત્રણેય ભારતના વિવિધ પ્રદેશોમાં પોતાની આગવી ઓળખ ધરાવે છે. દા.ત., ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર, કચ્છ વિસ્તારની લોકકથા, લોકવાર્તાઓ, લોકગીત, આખ્યાનો, છંદ, દુહા વગેરે. સામાન્ય રીતે કોઈ વીરકથા, સતીકથા, ધાર્મિક કથા રજૂ થતી. એવી જ રીતે રાજસ્થાન, ગુજરાતમાં ભવાઈ ઉત્તરપ્રદેશમાં નૌટંકી, બંગાળમાં બાઉલ, મહારાષ્ટ્રમાં ભારંડ, મધ્યપ્રદેશમાં પંડવા જેવાં લોકનાટકોનું ખૂબજ આકર્ષણ ગ્રામ સમુદાયમાં રહેતું. કઠપૂતળીનો ખેલ, મલ્લનો ખેલ અને મદારીના ખેલ વગેરે મનોરંજન મેળવવાનાં પરંપરાગત સમૂહ માધ્યમો છે. આ માધ્યમ દ્વારા લોકોને મનોરંજન ઉપરાંત નૈતિક મૂલ્યો અને જ્ઞાન મળતું. વર્તમાન સમયમાં આધુનિક સંચાર માધ્યમોના વિકાસને લીધે તેમાં ઓટ આવી છે.

આ પરંપરાગત માધ્યમો આમ તો પારસ્પરિક પ્રત્યક્ષ માધ્યમ હતાં, તેમાં યંત્રવિજ્ઞાન કે ટેકનોલોજીનો અભાવ હતો. ગ્રામજનો સામાજિક, ઐતિહાસિક, ધાર્મિક પ્રસંગોને લઈને મનોરંજન સાથે ભાવાત્મક અને નૈતિક

મૂલ્યો પોતાની લોકકલા દ્વારા રજૂ કરતા. ટેલિવિઝનના કારણે ગ્રામ સમુદાયમાં પરંપરાગત માધ્યમ મોટે ભાગે અસ્ત પામી રહ્યાં છે.

(2) આધુનિક સમૂહ સંચાર માધ્યમો : આ સમૂહ માધ્યમોને બે ભાગમાં વહેંચી શકાય :

(અ) મુદ્રિત માધ્યમો : વર્તમાનપત્ર, પુસ્તકો, સામયિકો, પોસ્ટર, હોર્ડિંગ, ચોપાનિયાં

(બ) વીજાણુ માધ્યમો : રેડિયો, ફોટોગ્રાફી, ફિલ્મો, ટેલિવિઝન, કમ્પ્યુટર, મોબાઇલ, ઇન્ટરનેટ હવે આપણે આ બંને પ્રકારના સંચાર માધ્યમોની વિસ્તૃત સમજ મેળવીએ.

(અ) મુદ્રિત માધ્યમો :

જર્મનીમાં 1440માં ગુટેન બર્ગે છાપકામની ટેકનોલોજી એટલે કે પ્રિન્ટિંગ પ્રેસનો વિકાસ કર્યો. ત્યારથી એક સાથે હજારો આવૃત્તિઓમાં છાપકામની શરૂઆત થઈ. પ્રારંભમાં નાના ચોપાનિયાં સ્વરૂપમાં સમાચાર છાપીને વર્તમાનપત્ર શરૂ કરવામાં આવ્યા. ધીમે ધીમે આ વર્તમાનપત્રો દૈનિક વર્તમાનપત્ર સ્વરૂપમાં રજૂ થયા તેમજ તે સમયે હસ્તલિખિત પુસ્તકો પણ છપાવા લાગ્યા. માટે એમ કહી શકાય

કે યંત્રવિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીની સાથે આધુનિક યુગની શરૂઆત થઈ. ભારતમાં વર્તમાનપત્રની શરૂઆત 18મી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં જાન્યુઆરી 1780માં જેમ્સ અગસ્ટ હાકીને અંગ્રેજી ભાષામાં બંગાળ ગેઝેટને સાપ્તાહિક સ્વરૂપે પ્રકાશિત કર્યું ત્યારથી થઈ હતી. ભારતનું સૌપ્રથમ દૈનિક વર્તમાનપત્ર કલકત્તા ગેઝેટ હતું. સ્વતંત્ર ભારતમાં યુનાઈટેડ ન્યૂઝ ઓફ ઇન્ડિયા નામની એક કંપની સ્થાપવામાં આવી. તેનું કાર્ય સમાચાર આપવાનું છે. 27 ઓગસ્ટ, 1947માં પ્રેસ ટ્રસ્ટ ઓફ ઇન્ડિયા (પી. ટી. આઈ.)ની સ્થાપના કરવામાં આવી. આ સમાચારપત્રો આંતરરાષ્ટ્રીય, રાષ્ટ્રીય, પ્રાદેશિક અને સ્થાનિક એમ ચાર કક્ષાએ રજૂ થયા. જેમાં સ્થાનિક કક્ષાથી શરૂ કરી આંતરરાષ્ટ્રીય કક્ષા સુધીની તમામ ઘટનાઓ અને વિગતો પ્રકાશિત કરવામાં આવતી; પરંતુ નિરક્ષરતા છે ત્યાં આ મુદ્રિત માધ્યમો ઓછાં અસરકારક બની શકે છે.

વળી, મુદ્રિત માધ્યમોમાં પાઠ્યપુસ્તકો, ધાર્મિક ગ્રંથો, નવલકથાઓ, કાવ્યો, નાટકો વગેરે મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. હાલ કમ્પ્યુટર સાથે જોડાયેલ ડિજિટલ ટેકનોલોજીને કારણે બીબાપ્રિન્ટિંગ ટેકનોલોજીનો અંત આવી ગયો છે. ડિજિટલ ટેકનોલોજીને કારણે વિવિધ પ્રકારનાં પ્રિન્ટર, ફોટોકોપી મશીન વગેરે દ્વારા પ્રિન્ટિંગ ઘણું સરળ અને ઝડપી થવા લાગ્યું છે. ટેલિવિઝન, કમ્પ્યુટર, ઇન્ટરનેટ, સ્માર્ટફોન વગેરેને કારણે વર્તમાનપત્રો, પુસ્તકો, સામયિકોના વાંચનના પ્રમાણમાં ઘણો ઘટાડો જોવા મળે છે.

(બ) વીજાણુ માધ્યમો : વીજાણુ સમૂહ સંચાર માધ્યમો ઇલેક્ટ્રોનિક માધ્યમોથી ઓળખાય છે. જેમાં રેડિયો, ફોટોગ્રાફી, ફિલ્મો, ટેલિવિઝન, કમ્પ્યુટર, મોબાઇલ, સ્માર્ટફોન વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

(1) રેડિયો : રેડિયોનો આવિષ્કાર 1921માં ઇટાલીના વૈજ્ઞાનિક માર્કોનીએ કર્યો હતો. આકાશવાણીનું સૌપ્રથમ કેન્દ્ર ઈંગ્લેન્ડમાં સ્થપાયું. ભારતમાં રેડિયો પ્રસારણનો પ્રારંભ 1923માં ખાનગી સ્વરૂપે મુંબઈમાં કલબ રેડિયો સ્વરૂપે થયો. ત્યાર બાદ 1927માં રેડિયોનો પ્રારંભ મુંબઈ અને કોલકાતામાં બે સરકારી ટ્રાન્સમીટરની સ્થાપના દ્વારા થયો. 1930માં આ રેડિયો સ્ટેશનનું સંચાલન અને નિયંત્રણ સરકાર દ્વારા કરવામાં આવ્યું અને તેનું ભારતીય પ્રસાર સેવા નામ આપવામાં આવ્યું. 1936માં આ નામ બદલીને ઓલ ઇન્ડિયા રેડિયો કરવામાં આવ્યું. ત્યાર બાદ 1957થી ભારતમાં તે આકાશવાણી તરીકે જાણીતું છે. તેનું ભારતના સૂચના અને પ્રસારણ મંત્રાલય દ્વારા સંચાલન કરવામાં આવે છે. વર્તમાન ભારતમાં કુલ 187 રેડિયો સ્ટેશન અને 180 રેડિયો ટ્રાન્સમીટર દેશનો કુલ 83 % વિસ્તાર અને 96 % જનસંખ્યાને આવરી લે છે.

સામાજિક માધ્યમો

ભારતના દુર્ગમ અને અંતરિયાળ ભાગમાં રેડિયો અસરકારક માધ્યમ છે. રેડિયો દ્વારા પ્રસારિત કાર્યક્રમને લીધે કૃષિ, પશુપાલન, મત્સ્ય ઉદ્યોગો, મરઘાઉદ્યોગોને લગતી માહિતીએ વિકાસ અને પરિવર્તન લાવવામાં ભાગ ભજવ્યો છે. વળી, યુવાનો, મહિલાઓ, બાળકો, આદિવાસીઓ વગેરેને લગતા કાર્યક્રમોનું પ્રસારણ કરવામાં આવે છે. વિવિધ ભાષામાં સમાચારો, કોમેન્ટ્રી સહિત મનોરંજક કાર્યક્રમો પ્રસારિત કરવામાં આવે છે. પહેલાંના સમયમાં રેડિયો રાખવા માટે લાયસન્સ રાખવું પડતું, હાલ ટેક્નોલોજીની ક્રાંતિને લીધે એફ. એમ. રેડિયો આવતા પ્રસારણ પ્રક્રિયા અને કાર્યક્રમોનું સ્વરૂપ બદલાયું છે.

(2) ફોટોગ્રાફી : અમેરિકાના જ્યોર્જ ઈસ્ટમેને 1888માં કોડેક બોક્સ કેમેરાની શોધ કરી. શરૂઆતમાં કેમેરા રોલના ઉપયોગથી બ્લેક એન્ડ વ્હાઈટ અને ત્યાર બાદ કલર ફોટોગ્રાફી કરવામાં આવતી. હવે સ્માર્ટ ફોન અને ડિજિટલ કેમેરાથી ફોટોગ્રાફી થાય છે. સમાજના પ્રત્યેક તબક્કે ફોટોગ્રાફી મહત્વની બની છે.

(3) ચલચિત્રો કે સિનેમા : ચિત્રોને ગતિ આપીને દૃશ્યો દર્શાવવાની પ્રક્રિયાને ચલચિત્ર કહે છે. આ ચલચિત્રની ટેક્નોલોજી શોધવાનું શ્રેય થોમસ આલ્વા એડિસનને જાય છે. ભારતમાં સૌપ્રથમ 7 જુલાઈ, 1896માં પ્રથમ ફિલ્મ પ્રદર્શિત થઈ. ભારતીય ચલચિત્રોમાં દાદાસાહેબ ફાળકેનું પ્રદાન નોંધપાત્ર હોવાથી તેમના નામે આજે પણ ભારતીય ફિલ્મજગતનો પ્રસિદ્ધ એવોર્ડ એનાયત કરવામાં આવે છે. ભારતીય ફિલ્મ ડિવિઝનની સ્થાપના 1948માં મુંબઈમાં થઈ. 1952માં ફિલ્મ સેન્સર બોર્ડનું ગઠન કરવામાં આવ્યું. ભારતની કોઈ ફિલ્મને સાર્વજનિક કરતાં પહેલાં આ સેન્સરબોર્ડનું પ્રમાણપત્ર આપવામાં આવે છે. સમાજજીવનનાં વિવિધ પાસાંનું નિરૂપણ ફિલ્મોમાં કરવામાં આવે છે. આથી આજે પણ ભારતીય ફિલ્મજગત સમાજમાં આકર્ષણનું કેન્દ્ર રહ્યું છે. હાલ સિનેમાના નવા સ્વરૂપે મલ્ટિપ્લેક્સ સિનેમાગૃહનો ઉદય થયો છે; પરંતુ ટેલિવિઝન, કમ્પ્યુટર, ઈન્ટરનેટ, કોમ્પેક્ટ ડિસ્ક (સી.ડી), ડિજિટલ વર્સટાઈલ ડિસ્ક (ડી.વી.ડી) અને પેનડ્રાઈવનું પ્રચલન વધતાં સિનેમાગૃહમાં ફિલ્મ જોવાનું પ્રમાણ ઘટી રહ્યું છે.

(4) ટેલિવિઝન : ટેલિવિઝન એ આધુનિક યુગનો અદ્ભુત અને અકલ્પનીય આવિષ્કાર છે. આ દૃશ્ય-શ્રાવ્ય માધ્યમનો આવિષ્કાર ઈ.સ. 1926માં ઈંગ્લેન્ડના વૈજ્ઞાનિક જોન એલ. બેયર્ડે કર્યો હતો. ભારતમાં દૂરદર્શનનો પ્રારંભ 15 સપ્ટેમ્બર, 1959માં દિલ્હીમાં પ્રાયોગિક ધોરણે થયો હતો. 1972માં ટી.વી. કેન્દ્રની શરૂઆત થઈ. 1982માં ભારતના યજમાન પટે યોજાયેલ એશિયાડ રમતમહોત્સવનું રંગીન ટેલિવિઝન પ્રસારણ શરૂ થયું. દૂરદર્શનનો મુખ્ય ઉદ્દેશ ગ્રામવિકાસ, કૃષિવિકાસ, શિક્ષણ, જનજાગૃતિ માટે માહિતી આપી રાષ્ટ્રીય વિકાસ કરવાનો હતો; પરંતુ 1985 પછી ખાનગી ચેનલોનો પ્રવેશ થતાં તેના મનોરંજન કાર્યક્રમોની અસર સમગ્ર ભારતમાં છવાઈ ગઈ. હાલમાં 800થી વધુ ચેનલો દ્વારા કાર્યક્રમો પ્રસારિત કરવામાં આવે છે. હાલ ટેલિવિઝન દરેક પરિવારનું અભિન્ન અંગ બની ગયું છે.

(5) કમ્પ્યુટર : આજનો યુગ કમ્પ્યુટર યુગ છે. જહોન મોચેલ અને જે. પી. એકર્ટ દ્વારા 1946માં ડિજિટલ કમ્પ્યુટર શોધવામાં આવ્યું કમ્પ્યુટર એવું સાધન છે, કે જે માહિતી સ્વીકારે છે, સંગ્રહ કરે છે, પૃથક્કરણ કરે છે અને વિવિધ સ્વરૂપે માહિતી પાછી મોકલી શકે છે. આજે ભારતમાં તમામ ક્ષેત્રમાં કમ્પ્યુટરનો ઉપયોગ અનિવાર્ય બન્યો છે. તેથી કમ્પ્યુટર શિક્ષણ અનિવાર્ય બન્યું છે.

(6) ઈન્ટરનેટ : ઈન્ટરનેટ એટલે વિશ્વનું સૌથી મોટું જાળું જે સંખ્યાબંધ કમ્પ્યુટર અને મોબાઈલને એકબીજાથી જોડે છે. જેને ઈન્ટરનેટ નેટવર્ક પણ કહેવામાં આવે છે. આ નેટવર્કથી દ્વિતરફી માહિતીની આપ-લે થાય છે. ભારતમાં ઈન્ટરનેટની શરૂઆત 15 ઓગસ્ટ 1995ના રોજ થઈ હતી. વ્યક્તિ આંગળીના ટેરવાથી આખી દુનિયાનાં તમામ પાસાંનું જ્ઞાન મેળવી શકે છે, અને દુનિયાના કોઈ પણ ખૂણે કોઈ પણ માહિતી મોકલવી હોય તો મોકલી શકાય છે. વર્લ્ડ વાઈડ વેબ(WWW - World Wide Web) ઈન્ટરનેટ કમ્પ્યુટર અને સ્માર્ટફોન સાથે જોડાતા અકલ્પનીય ઉપયોગ થવા લાગ્યો છે. ઈન્ટરનેટ પર માહિતી કે સેવા આપતા કમ્પ્યુટરને ઈન્ટરનેટ સર્વર કહે છે. ઈન્ટરનેટ પર દુનિયાભરના હજારો સર્વર એક વિશાળ જાળથી જોડાયેલ છે. આ રચનાને વર્લ્ડ વાઈડ વેબ કહે છે. જુદી જુદી વેબસાઈટ દ્વારા વિવિધ પ્રકારની માહિતી ક્ષણભરમાં ઉપલબ્ધ થાય છે. ઈ-ગવર્નન્સ, ઈ-બૅંકિંગ, ઈ. શોપિંગ, ઈ. કોમર્સ વગેરેનો ઉપયોગ વધવા લાગ્યો છે. આ ઉપરાંત શિક્ષણ, આરોગ્ય, રેલવે, હવાઈમુસાફરી, મનોરંજન વગેરેમાં ઈન્ટરનેટનું પ્રાધાન્ય વધતું જાય છે.

(7) મોબાઈલ : ભારતમાં 15 ઓગસ્ટ, 1995ના રોજ મોબાઈલ સેવાનો પ્રારંભ થયો. હાલ સ્માર્ટફોન યુવા જગતનું આકર્ષણ બન્યો છે. મોબાઈલમાં વિવિધ પ્રકારની એપ્લિકેશનના માધ્યમથી માહિતી અને મનોરંજન સરળ અને તે જ ક્ષણે તે ઉપલબ્ધ બન્યા છે.

સમૂહ માધ્યમોની અસરો :

સમૂહમાધ્યમોએ સમાજજીવન, શિક્ષણ, આરોગ્ય, આર્થિક, કલા અને રમતગમત ક્ષેત્ર, મનોવૈજ્ઞાનિક અને રાષ્ટ્રીય એકતાનાં ક્ષેત્રે અસરો ઉપજાવી છે, જે નીચે મુજબ જોઈ શકાય :

(1) સામાજિક જીવન પર અસરો :

કુટુંબ, લગ્ન, જ્ઞાતિ અને સાંસ્કૃતિક પાસાંના સંદર્ભમાં સમૂહ માધ્યમોની અસરો નીચે મુજબ જોવા મળે છે :

• **કુટુંબજીવન પર અસરો :** સમૂહ માધ્યમોને લીધે કુટુંબવાદને બદલે વ્યક્તિવાદ ઊભો થયો છે. પુરુષો કે વડીલોની સત્તામાં પરિવર્તન આવ્યું છે. સમૂહ માધ્યમોમાં દર્શાવાતા કાર્યક્રમો અને ધારાવાહિકોની અસર કૌટુંબિક સંબંધો ઉપર પડતી જોવા મળે છે. પતિ-પત્નીના સંબંધોમાં સત્તા અને તાબેદારીને બદલે સમાનતા અને ઉદારતા તથા સ્વતંત્રતાના ખ્યાલો વિકસતા જાય છે. કૌટુંબિક સંબંધોમાં લોકશાહીપૂર્ણ વાતાવરણ વધતું જાય છે. વિવિધ માધ્યમોની અસરને લીધે પ્રાપ્ત માહિતીને કારણે શિક્ષણની અનેક તકો વધતી જાય છે, જેને લીધે બાળકો સ્વતંત્ર રીતે પોતાની શૈક્ષણિક કારકિર્દી બનાવી શકવા સમર્થ બને છે. દીકરી અને દીકરાના જન્મ, ભેદભાવ કે ઉછેરમાં સમૂહ માધ્યમોએ નવી જાગૃતિ ઊભી કરી છે. સમૂહ માધ્યમોમાં આવતી જાહેરાતોને લીધે કુટુંબમાં વિવિધ સભ્યોને આજીવિકાની તક મળતાં સ્થળાંતર વધ્યું છે; પરંતુ માધ્યમોને લીધે રોજબરોજનો સંપર્ક પણ ચાલુ રહે છે. સમૂહ માધ્યમોએ કૌટુંબિક જીવન પ્રણાલી ઉપર હકારાત્મક અને નકારાત્મક અસરો નીપજાવી છે.

• **લગ્ન વ્યવસ્થા :** સમૂહ માધ્યમોએ લગ્ન માટે જીવનસાથીની પસંદગીમાં કુટુંબના વડીલોને ગૌણ અને લગ્ન કરનારાં યુવક-યુવતીને પાયાનું સ્થાન અપાવ્યું છે. તેથી લગ્ન પહેલાં એકબીજાની મુલાકાત દ્વારા યુવક-યુવતીની ઉંમર, દેખાવ, શિક્ષણ, વ્યવસાય, સ્વભાવ અને કુટુંબ વગેરે બાબતોને મહત્વ આપી જીવનસાથીની પસંદગી કરે છે. આમ, સ્વપસંદગી પુખ્તવયે લગ્ન, બાળલગ્ન વિરોધ, લગ્નમાં દહેજ ના લેવું જોઈએ વગેરે વલણો સમૂહ માધ્યમો ધડી રહ્યાં છે. સાથે લગ્નમાં યુવક-યુવતીના ગુણ કરતા મંડપ કે ભોજનના ઠાઠમાઠના ખર્ચમાં વધારો કરવા આ માધ્યમો પ્રેરી રહ્યાં છે. પતિ-પત્નીએ સહજીવન બંધબેસતું ન હોય તો પકડું પાનું નિભાવી લેવું એ ખ્યાલ દૂર થઈ રહ્યો છે. એટલે છૂટાછેડાથી લગ્નજીવનનો અંત લાવીને નવા જીવન માટે માર્ગ મોકળો કરવામાં સમૂહ માધ્યમોની ભૂમિકા મહત્વપૂર્ણ રહી છે.

• **જ્ઞાતિ વ્યવસ્થા :** જ્ઞાતિના કોટિકમ, ખાનપાન, વ્યવસ્થા અને નાગરિક તથા ધાર્મિક અસમર્થતાની બાબતમાં ગાંધીજી કે ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરની અસ્પૃશ્યતા સામેની લડતમાં મુદ્રિત માધ્યમોએ ઘણો ફાળો આપ્યો હતો. ત્યાર બાદ ભારતના બંધારણ અને કાયદાથી ભેદભાવ દૂર કરવામાં આ માધ્યમો મદદરૂપ થયા. આધુનિક માધ્યમોએ ખાનપાન, વ્યવસાય તથા નાગરિક હકોની ભેદભાવવાળી પ્રણાલીને ઉખેડીને ફેંકી દીધી છે. આંતરજાતીય લગ્નોને પ્રોત્સાહન આપી રહ્યાં છે. વ્યક્તિ કે કુટુંબ ઉપર જ્ઞાતિની મજબૂત પકડ ઢીલી પાડવામાં સમૂહ માધ્યમોની ભૂમિકા મહત્વની બની રહી છે.

• **સંસ્કૃતિ :** ભારતીય સમાજ અનેક ધાર્મિક સંપ્રદાયો ધરાવતો દેશ છે. આ સંપ્રદાયોમાં અનેક વિધિ-વિધાનો, માન્યતાઓ, શ્રદ્ધાઓ, વહેમ અને અંધશ્રદ્ધાઓ જોવા મળે છે. જેમાં સમૂહ માધ્યમો ઘણાં વિધિ-વિધાન, માન્યતાઓ કે અંધશ્રદ્ધાઓ વિશે વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાન આપીને લોકોને જાગૃત કરે છે. સાથે આ માધ્યમો શ્રદ્ધાઓ, માનવધર્મ અને યોગનો પ્રચાર પણ કરે છે. વળી, જન્મદિનની ઉજવણી, મેરેજ એનિવર્સરી, વિવિધ તહેવારો કે ઉત્સવોની ઉજવણી સમૂહ માધ્યમો ખૂબ ઠાઠમાઠથી ઊજવવા પ્રેરે છે. દીકરીના જન્મને આવકારવા સમૂહ માધ્યમો પ્રોત્સાહન આપી રહ્યાં છે. મૃત્યુના પ્રસંગોમાં પણ લાંબા અને ઊંડા શોક અને વિચિત્ર રિવાજોને માત્ર બેસણામાં ફેરવવાનું કાર્ય આ સમૂહ માધ્યમો દ્વારા થાય છે.

(2) ભૌતિક વસ્તુઓના ઉત્પાદન અને સેવાઓનો પ્રચાર :

મુદ્રિત માધ્યમ અને વીજાણુ માધ્યમોમાં વિવિધ ચીજવસ્તુની ખરીદી કરવા પ્રેરતા વારંવારના વિજ્ઞાપનોને કારણે લોકોને આ ચીજવસ્તુઓ તરફ આકર્ષવા અને તેની ખરીદી કરવા કે ઉપભોગ કરવા પ્રેરે છે. ગૃહ ઉપયોગી એવાં ઇલેક્ટ્રિક ફ્રિજ, વોશિંગ મશીન, મિક્સર, કુલર, વેક્યુમક્લિનર, વોટર પ્યુરિફાયર અને ઇલેક્ટ્રોનિક કમ્પ્યૂટર, ટેલિવિઝન, મોબાઇલ, ઘર-વપરાશની ચીજવસ્તુ જેવી કે હેરઑઇલ, સાબુ, પાવડર, ટૂથપેસ્ટ, મરીમસાલા, કાપડ, ફર્નિચર, વાહનો ઉપરાંત વીમા, બેન્કની સેવાઓ વગેરે વિજ્ઞાપનોને કારણે લોકો વિવિધ ચીજવસ્તુઓથી પરિચિત બને છે, અને પસંદગીની તક મળે છે. આમ, સમૂહ માધ્યમોમાં આવતી વિજ્ઞાપનોએ લોકોમાં નવી જરૂરિયાતો પેદા કરી છે. વિવિધ કંપનીઓ પોતાના ઉત્પાદન સંબંધી વિજ્ઞાપનો દ્વારા લોકોને પોતાના ઉત્પાદનોનો ઉપભોગ કરવા તરફ દોરી જાય છે. ગ્રાહક તે વસ્તુ ખરીદવા તરફ આકર્ષાય તે માટે એક વસ્તુ સાથે વસ્તુ કે ભેટ, આકર્ષક ઑફર,

હપ્તા પદ્ધતિ, શૂન્ય ડાઉનપેમેન્ટ, શૂન્ય ટકા વ્યાજ જેના જાહેર વિજ્ઞાપનથી ગ્રાહકોને આકર્ષે છે. હાલ સમાજમાં યુઝ એન્ડ થ્રોનો ખ્યાલ પ્રચલિત બની રહ્યો છે. એટલે એમ કહી શકાય કે સમૂહ માધ્યમોએ ઉપયોગિતાવાદ કે ગ્રાહકવાદ ઊભો કર્યો છે. વ્યક્તિ પાસે દેવું કરાવીને પણ વસ્તુ ખરીદવા સમૂહ માધ્યમો પ્રેરે છે.

(3) શિક્ષણ ક્ષેત્રે પ્રભાવ :

સમૂહ-સંચાર માધ્યમો સામાજિક વિકાસ માટે અગત્યનાં સાધનો છે. શિક્ષણનું મહત્ત્વ સમજાવતાં પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ વિવિધ કાર્યક્રમો કે વિજ્ઞાપન નિરક્ષરતા નિવારવામાં ફાળો આપે છે. ટેલિવિઝને શિક્ષણ, કૃષિ, વિજ્ઞાન, ટેકનોલોજી માટે વિશેષ ચેનલો અને વિશેષ કાર્યક્રમો ચાલુ કરેલ છે. દૃશ્ય અને શ્રાવ્ય દ્વારા પ્રાયોગિક પદ્ધતિથી વર્ગમાં અસરકારક રીતે તમામ વિષયમાં ખૂબ જ ઊંડાણમાં જ્ઞાન આપી શકે છે. આ માટે ડિસ્કવરી, નેશનલ જોગ્રોફીક, હિસ્ટ્રી, ગુજરાત સરકારની બાયસેગ-16 ચેનલો, દૂરદર્શન યુ.જી.સી.ના કાર્યક્રમો વગેરે ઉત્તમ ઉદાહરણો છે. તેવી જ રીતે વિવિધ જ્ઞાનવર્ધક ટી.વી. શો, ક્વીઝ વગેરેથી જ્ઞાનમાં વધારો કરે છે. કમ્પ્યૂટર અને મોબાઇલમાં વિવિધ વેબસાઇટ કે ઈ-બુકથી શિક્ષણના પાઠ વિદ્યાર્થી અને શિક્ષકો ભણે છે. હવે કોઈ પણ શૈક્ષણિક સંસ્થામાં ઈન્ફર્મેશન-કોમ્યુનિકેશન ટેકનોલોજી અનિવાર્ય બની છે. સ્માર્ટબોર્ડ અને પાવરપોઇન્ટ પ્રેઝન્ટેશન શિક્ષણ માટે અનિવાર્ય માધ્યમ બન્યું જેના દ્વારા શિક્ષકને ભણાવવામાં અને વિદ્યાર્થીને સમજાવવામાં ખૂબ સરળતા રહે છે. સમૂહ માધ્યમો ટ્રાફિકના નિયમો, મતદાર જાગૃતિ, વૃક્ષારોપણ, પ્રદૂષણ, વ્યસનો, રક્તદાન, ચક્ષુદાન, ઊર્જા બચાવો, પાણી બચાવો વગેરે નાગરિક જાગૃતિનું શિક્ષણ આપે છે.

(4) આરોગ્યના સ્તરમાં પ્રભાવ :

સમૂહ-સંચાર માધ્યમો આરોગ્ય અંગેની કાળજી લેવામાં વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિકોણ અપનાવવામાં મદદ કરે છે. આહાર, પોષણ, વ્યસનો, વિવિધ રોગો અંગે જાગૃતિ અને તેની વૈજ્ઞાનિક જાણકારી આપે છે. તેનાથી લોકોના આરોગ્યમાં સુધારો થાય છે. તેવી રીતે કુટુંબકલ્યાણ, બાળકલ્યાણ, માતૃકલ્યાણ અને બાળઉછેર અંગે સમૂહ માધ્યમો સીધી કે આડકતરી રીતે વૈજ્ઞાનિક માહિતી આપે છે. તેનાથી વસ્તીની ગુણવત્તામાં સુધારો થાય છે. વસ્તી નિયંત્રણ કરવામાં મદદરૂપ થાય છે. વિવિધ માધ્યમો ટેલિવિઝન ચેનલો અને ઇન્ટરનેટ દ્વારા વિવિધ પ્રકારના રોગો અને તેના ઉપચારો અંગેની માહિતી મળે છે. વળી એચ.આઈ.વી.-એઇડ્સ, સ્વાઈન ફ્લ્યુ, મેલેરિયા, ટી.બી., કેન્સર, પોલિયો વગેરે રોગો અંગેની માહિતી અને તેના ઉપચારનો પ્રસાર વધ્યો છે. આજકાલ ‘સ્વચ્છ ભારત સ્વસ્થ ભારત’ નું સૂત્ર સમૂહ માધ્યમો દ્વારા અસરકારક બન્યું છે.

(5) આર્થિક ક્ષેત્રે પ્રભાવ :

ભારત જેવા વિકસિત સમાજમાં ખેતીની આધુનિક પદ્ધતિઓ, રાસાયણિક ખાતર, સુધારેલ બિયારણ, પાક સંરક્ષણ વગેરેને લગતા કાર્યક્રમો દ્વારા ખેડૂતોને ખેતીને લગતું વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાન મળી શકે છે. તેનાથી ખેડૂત ગુણવત્તાવાળો પાક મેળવી શકે છે. પાકવીમો, બજારભાવ, વેચાણ, હવામાન વગેરેની માહિતી મેળવી શકે છે. મોબાઇલમાં મેસેજ દ્વારા ખેડૂતોને પાકમાં થતા રોગો, જંતુનાશક દવાનો છંટકાવ, નીંદામણની દવા વગેરે ખેતીવિષયક માહિતી મળી રહે છે. તેનાથી ખેડૂત પોતાનો પાક સારી રીતે પકવીને સારી કમાણી કરી શકે છે.

મોટા ઉદ્યોગો, લઘુઉદ્યોગો, કુટિરઉદ્યોગો, ગૃહઉદ્યોગ માટે ક્યા સ્થળે, કેટલી લોન, સબસીડી વગેરે તથા શેરબજાર, અન્ય વેપાર, રોકાણ, બેન્કિંગ, શાકભાજી, સોના-ચાંદી, અનાજ-કરિયાણા જેવા બજારભાવની માહિતી સમૂહ માધ્યમો આપે છે. તેથી વ્યક્તિઓને રોજગારી અને કમાણી કરવામાં મદદ મળે છે. અગાઉ જણાવ્યા મુજબ વ્યવસાયિક વિજ્ઞાપનો પણ ધંધા અને રોજગારીમાં પ્રોત્સાહન આપે છે. સાથે એ પણ નોંધવું જોઈએ કે આર્થિક છેતરપિંડી, ક્રિકેટ સટ્ટો, અનૈતિક-વ્યવસાયો વગેરેને પણ સમૂહ માધ્યમો વેગ આપે છે.

(6) કલા અને રમતગમત ક્ષેત્રમાં પ્રભાવ :

વર્તમાનપત્ર અને સામયિકોમાં વિવિધ કલા જગતના લેખ આવતા હોય છે. આથી લોકોને હસ્તકલા અને લોકકલા જેવી કે લોકગીત, લોકસંગીત, ચિત્રકલા, ભરતગૂંથણની કલા વગેરેમાં રસ જાગૃત થાય છે. રેડિયો-ટેલિવિઝન ઉપર આવતા વિવિધ લોકસંગીત, શાસ્ત્રીય નૃત્ય, સંગીતના કાર્યક્રમો, વિવિધ સંગીત, નૃત્ય, કોમેડી અભિવ્યક્તિની સ્પર્ધાઓ પણ લોકોનાં કૌશલ્યો વિકસાવવા અને કારકિર્દી ઘડવામાં મદદ કરે છે. ફિલ્મ ટેલિવિઝનની વિજ્ઞાપનો, સિરિઅલ, ફિલ્મોમાં અભિનય કલા અને નાટ્યકલા વિકસાવવા માટે પ્રોત્સાહિત કરે છે.

ટેલિવિઝન જેવા સમૂહ માધ્યમમાં રમતગમતની વિશેષ ચેનલો દ્વારા ઓલિમ્પિક, એશિયાડ, કોમનવેલ્થ કે રાષ્ટ્રીય

રમતોનું અને ક્રિકેટ, કબડ્ડી જેવી રમતોના જીવંત પ્રસારણથી લોકોનો રમતગમતમાં રસ વધી રહ્યો છે.

(7) મનોવૈજ્ઞાનિક અને અંગત અસરો :

વ્યક્તિના વિચારો, માન્યતાઓ, ટેવો, આવડત, પદ્ધતિઓ કે વર્તન બદલીને વ્યક્તિનો વ્યક્તિત્વ વિકાસ કરવામાં સમૂહ માધ્યમોનો ફાળો અગ્રગણ્ય છે. આ માધ્યમો પ્રેરક વ્યક્તિઓના ઈન્ટરવ્યૂ કે જીવન પ્રસંગો દ્વારા સામાન્ય માનવીને પણ જીવન જીવવામાં આગળ વધવાની પ્રેરણા પૂરી પાડે છે. વ્યક્તિને સમૂહ માધ્યમો પ્રેરણા, પ્રોત્સાહન, સંઘર્ષ, સાહસનાં ઉદાહરણ પૂરાં પાડીને વ્યક્તિની કારકિર્દી ઘડતરમાં મદદરૂપ થાય છે. વ્યક્તિને ખાનપાન, બેસવા-ઊઠવાની, રહેણીકરણી, ખોરાક બનાવવાની, સાચવવાની, પીરસવાની વગેરે રીતો શીખવે છે.

સમૂહ માધ્યમોએ માનવ જીવન પર હકારાત્મક અને નકારાત્મક અસરો ઉપજાવી છે. વળી ટીવી સિરિઅલોમાં દર્શાવાતું વૈભવી અને વિલાસી જીવન વાસ્તવિક જિંદગીમાં આભાસી ચિત્ર રજૂ કરે છે. ઘણી વખત વ્યક્તિ મહત્વાકાંક્ષી, ઈર્ષાળુ, અધીરો, તનાવપૂર્ણ, વિચારશૂન્ય, વિવેકશૂન્ય, ગણતરીબાજ બની જાય છે. તેનું પરિણામ નિષ્ફળતામાં આવે તો, તે હતાશા, નિરાશા, વ્યગ્રતાનાં પરિણામે ઘણી વખત આત્મહત્યા કે સામૂહિક આત્મહત્યાના બનાવો બને છે. પ્રેમની અભિવ્યક્તિ કરતાં દશ્યો અને કેટલીક ઈન્ટરનેટની અશ્લીલ વેબસાઈટમાં વાસ્તવિકતા કરતાં વિકૃત દશ્યો યુવામાનસ પર ગંભીર અસરો ઉપજાવે છે.

(8) રાષ્ટ્રીય એકતા અને લોકશાહી મૂલ્યોનો પ્રચાર :

મુદ્રિત માધ્યમોએ લોકોમાં જાગૃતિ પેદા કરી સ્વતંત્રતા મેળવવામાં અમૂલ્ય ફાળો આપ્યો છે. વર્તમાનપત્રો, સામયિકોમાં આવતા વિવિધ લેખોએ લોકોમાં રાષ્ટ્ર પ્રત્યે ફરજની ભાવના જગાડી છે. રેડિયો કે ટેલિવિઝનમાં આવતી કેટલીક શ્રેણીઓ એકતાસર્જક હોય છે. ક્યારેક વિભિન્ન ચલચિત્રો કે ટી.વી. શ્રેણીઓ જુદાજુદા પ્રદેશ, જાતિના લોકો સંબંધી હોય છે. જેમાં તેઓની વિભિન્ન જીવનશૈલી, વિચાર, માન્યતાઓ વ્યક્ત થતાં હોય છે. જેની અસર નીચે લોકો પોતાનાં સમાજ અને લોકોની જીવનરીતિથી ભિન્ન જીવનરીતિનો સ્વાભાવિક સ્વીકાર કરતાં થાય છે. ટેલિવિઝનની ઐતિહાસિક શ્રેણી જેવી કે રામાયણ, મહાભારત, યાજ્ઞક્ય, ચક્રવર્તી અશોક વગેરે દેશાભિમાન અને રાષ્ટ્રીય એકતા વિકસાવવામાં ફાળો આપે છે.

સમૂહ માધ્યમો લોકશાહીના પાયા સમાન મતદાતાઓને મતદાન માટે જાગૃત કરવાનું અને વિવિધ રાષ્ટ્રીય પક્ષોના ચૂંટણી હંદેરાથી પરિચિત કરાવીને કોને મત આપવો એ નિર્ણય કરવાનું કાર્ય કરે છે. સમગ્ર ભારતની લોકસભા, વિધાનસભા કે સ્થાનિક સ્વરાજ્યની ચૂંટણીઓના સુચારુ આયોજનમાં અને ગેરરીતિ અટકાવવામાં આ માધ્યમો મદદરૂપ થાય છે. ચૂંટણીઓનાં સંભવિત પરિણામ અને વાસ્તવિક પરિણામોને ખૂબ તલસ્પર્શી વિશ્લેષણથી રજૂ કરી લોકોને તેની કાર્યવાહીથી અવગત કરાવે છે. આમ, સમૂહ માધ્યમો રાષ્ટ્રીય એકતા અને લોકશાહીના પાયા મજબૂત કરવામાં આશીર્વાદરૂપ બન્યા છે.

વિદ્યાર્થીમિત્રો, આપણે સંચાર માધ્યમોની સમજ મેળવી. સમૂહ માધ્યમોએ સમાજમાં વિવિધ આંદોલનોને પણ નવી દિશા આપી છે, જેનો અભ્યાસ હવે પછીના એકમમાં કરીશું.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના સવિસ્તાર જવાબ લખો :

- (1) સંચારનો અર્થ સમજાવી તેની લાક્ષણિકતાઓ સમજાવો.
- (2) સંચાર માધ્યમોના પ્રકારોની છણાવટ કરો.
- (3) આધુનિક સંચાર માધ્યમોનાં વીજાણુ સાધનોનો ટૂંકો પરિચય આપો.
- (4) સમૂહ માધ્યમોની સામાજિક અસરોની વિગતે ચર્ચા કરો.

2. નીચેના પ્રશ્નોના મુદ્દાસર જવાબ લખો :

- (1) આધુનિક સંચાર માધ્યમના પ્રકારો સમજાવો.
- (2) પરંપરાગત સંચાર માધ્યમોનો ટૂંકો પરિચય આપો.
- (3) કમ્પ્યુટર વિશે ટૂંકમાં પરિચય આપો.
- (4) ઈન્ટરનેટ વિશે ટૂંકમાં પરિચય આપો.
- (5) સંચાર માધ્યમોની સમાજજીવન પર અસરો સમજાવો.

3. નીચેના પ્રશ્નોના ટૂંકમાં જવાબ આપો :

- (1) સંચારની વ્યાખ્યા આપો.
- (2) ડેવિડ બર્ગોનું સંચાર મોડલ સમજાવો.
- (3) વર્લ્ડ વાઈડ વેબ (WWW)નો અર્થ સમજાવો.
- (4) ભારતની રેડિયો પ્રસારણ સેવાને કયા નામે ઓળખવામાં આવે છે ?
- (5) ભારતના રેડિયો અને ટેલિવિઝન પ્રસારણ કયા મંત્રાલય દ્વારા સંચાલિત થાય છે ?
- (6) ઓસગુડ અને વિલ્બર શ્રેમનું સંચાર પ્રક્રિયાનું મોડલ સમજાવો.

4. નીચેના પ્રશ્નોના એક વાક્યમાં જવાબ આપો :

- (1) ગુજરાતીમાં સંચાર માટે અન્ય કયો શબ્દ પ્રયોજવામાં આવે છે ?
- (2) વિશ્વમાં સૌપ્રથમ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસનો પ્રારંભ ક્યાં, કોણે અને ક્યારે કર્યો ?
- (3) પી.ટી.આઈ.નું પૂરું નામ જણાવો.
- (4) યુ.એન.આઈ.નું પૂરું નામ જણાવો.
- (5) રેડિયો પ્રસારણથી દેશનો કેટલો ભાગ આવરી લેવામાં આવ્યો છે ?
- (6) ભારતમાં ખાનગી રેડિયો પ્રસારણ સેવા ક્યારથી શરૂ કરવામાં આવી ?
- (7) WWWનું પૂરું નામ જણાવો.

5. આપેલ વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ શોધી લખો :

- (1) ફિલ્મજગતનો પ્રતિષ્ઠિત એવોર્ડ કોના નામે આપવામાં આવે છે ? ☐
(અ) દાદા સાહેબ ફાળકે (બ) રાજ કપૂર (ક) પૃથ્વીરાજ કપૂર (ડ) લતા મંગેશકર
- (2) ભારતમાં ટેલિવિઝનનો પ્રારંભ ક્યારે થયો ? ☐
(અ) 1959 (બ) 1982 (ક) 1969 (ડ) 1979
- (3) ભારતમાં રંગીન ટેલિવિઝનનો પ્રારંભ ક્યારે થયો ? ☐
(અ) 1959 (બ) 1982 (ક) 1969 (ડ) 1979
- (4) ડિજિટલ કમ્પ્યુટરની શોધ ક્યારે થઈ ? ☐
(અ) 1959 (બ) 1946 (ક) 1956 (ડ) 1976
- (5) ભારતમાં ઈન્ટરનેટ સેવાનો પ્રારંભ ક્યારે કરવામાં આવ્યો ? ☐
(અ) 15 ઓગસ્ટ, 1995 (બ) 15 ઓગસ્ટ, 1985
(ક) 15 ઓગસ્ટ, 1975 (ડ) 15 ઓગસ્ટ, 2005
- (6) ભારતમાં મોબાઈલ સેવાનો પ્રારંભ ક્યારે થયો ? ☐
(અ) 15 ઓગસ્ટ, 1995 (બ) 15 ઓગસ્ટ, 1985
(ક) 15 ઓગસ્ટ, 1975 (ડ) 15 ઓગસ્ટ, 2005

પ્રવૃત્તિ

- તમારું ઈ-મેઈલ આઈ.ડી બનાવીને તમારા મિત્રને સંદેશો મોકલો.
- તમારી શાળામાં ક્યાં ક્યાં વીજાણુ સાધનોથી શિક્ષણકાર્ય થાય છે તેની નોંધ બનાવી વધારાનાં ક્યાં સાધનોનો શિક્ષણમાં ઉપયોગ થઈ શકે એની યાદી તૈયાર કરો.
- સ્માર્ટફોન અને ટેલિવિઝનનો દિવસમાં કેટલો સમય ઉપયોગ કરો છો અને આના ઉપયોગથી તમારા શિક્ષણ અને દૈનિકજીવનમાં કઈ કઈ અસરો થાય છે તેની નોંધ કરો.

પ્રસ્તાવના

વિદ્યાર્થીમિત્રો, એકમ-6માં આપણે જોયું કે સમાજ જીવનમાં સમૂહ માધ્યમોની ભૂમિકા મહત્વની છે. કોઈ એક જગ્યાએ બનતી ઘટના ક્ષણભરમાં વિશ્વમાં ફેલાય છે. સામાજિક આંદોલન વિશેની જાણકારી પણ સમૂહ માધ્યમોને લીધે આપણને મળે છે. આ સામાજિક આંદોલનો કોને કહેવાય, કયા-કયા પ્રકારનાં સામાજિક આંદોલનો થયાં છે, આંદોલનનાં લક્ષણો કયા છે અને માનવ સમાજ પર તેની કેવી અસર પડે છે તેની માહિતી આ એકમમાં મેળવીશું.

સામાજિક આંદોલનને સામાજિક ચળવળ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. અંગ્રેજીમાં તેના માટે ‘Social Movement’ શબ્દ પ્રયોજવામાં આવે છે. સામાજિક ચળવળ કે આંદોલન આખરે તો સમાજમાં થતાં હોવાથી એની પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ અસર સમાજની વ્યવસ્થા ઉપર પડે છે. આથી આ એકમમાં ‘સામાજિક આંદોલન’ શબ્દનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

‘સામાજિક આંદોલન’ શબ્દ 19મી સદીમાં પહેલ-વહેલો વપરાવા લાગ્યો તે સમયે આ શબ્દ અમુક ચોક્કસ અર્થમાં વપરાતો અને આજે આ શબ્દનો ઉપયોગ કિસાન ચળવળ, ખેતમજૂર આંદોલન, યુવક આંદોલન, મજૂર આંદોલન, સ્વાતંત્ર્ય આંદોલન, ભૂદાન ચળવળ, ગુજરાતમાં થયેલું નવનિર્માણ આંદોલન વગેરે અનેક ઘટનાઓ દર્શાવવા માટે થવા લાગ્યો છે.

જુદા-જુદા સમયે અને જુદા-જુદા સંજોગોમાં સમાજના જુદા-જુદા વિભાગો તરફથી રૂઢિગત સંસ્થાઓ કે મૂલ્યોને બદલે નવી વ્યવસ્થાઓ નિર્માણ કરવાની માંગણીઓ રજૂ કરવામાં આવે છે; પરંતુ પરિવર્તનની માંગણીનો પ્રતિકાર કરવામાં આવે છે અને વર્તમાન વ્યવસ્થાઓ, જૂની ટેવો જાળવી રાખવા માટેના પણ પ્રયાસ થાય છે. આમ, એક બાજુ પરિવર્તનની માંગણી કરતાં જૂથો અને બીજી બાજુ વર્તમાન વ્યવસ્થા ટકાવી રાખવા માંગતાં જૂથો - આ બંને વચ્ચે કોઈ ને કોઈ સ્વરૂપનો સંઘર્ષ થાય છે. આ ઘટના સામાજિક આંદોલન જન્માવે છે.

આ રીતે જોઈએ તો સામાજિક આંદોલન અજાણતાં જ પેદા થઈ જતી ઘટના નથી. તેની પાછળ સભાનતાપૂર્વકના હેતુઓ રહેલા હોય છે. તેમાં પરિવર્તન માટેની સભાન માંગણી રહેલી હોય છે. આંદોલન સાથે વિચારસરણી પણ સંકળાયેલી હોય છે. વિચારસરણી આંદોલનકારીઓના અસંતોષને પ્રગટ કરે છે, સમસ્યાઓના નિવારણનો માર્ગ રજૂ કરે છે અને પરિવર્તનની માંગણીનું વાજબીપણું પ્રસ્થાપિત કરે છે.

સામાજિક આંદોલનનો અર્થ

સામાજિક આંદોલન એ સામાજિક પ્રક્રિયા છે. મોટે ભાગે સામાજિક પરિવર્તન ધીમું અને બિનઆયોજિત હોય છે; પરંતુ લોકોની અપેક્ષાઓ અને દૃષ્ટિકોણ બદલાઈ જતાં કેટલીક વખત પ્રવર્તમાન સમાજનાં ‘દૂષણો’ દૂર કરવા માટે અને નવી જીવનપદ્ધતિ પ્રસ્થાપિત કરવા માટે લોકોને કોઈક સામૂહિક પગલું લેવાનું જરૂરી લાગે છે; પરંતુ અહીં એ યાદ રાખવું જોઈએ કે લોકોના કામચલાઉ અને છૂટાછવાયા સામૂહિક પગલાંને ‘સામાજિક આંદોલન’ કહી શકાય નહિ.

જુદા-જુદા સમાજશાસ્ત્રીઓએ ‘સામાજિક આંદોલન’ની જુદી-જુદી વ્યાખ્યાઓ આપી છે.

બ્રુમ અને સેલ્ઝનિક - ‘લોકોનું સામૂહિક પગલું જ્યારે સંગઠિત, લાંબા સમય સુધી ચાલે એવું હોય છે, ત્યારે તેવા સામૂહિક પગલાંને સામાજિક આંદોલન કહેવાય.’

એટલે કે સમાજનાં પ્રવર્તમાન દૂષણો દૂર કરવા માટે અને નવી જીવનપદ્ધતિ પ્રસ્થાપિત કરવા માટે લોકો જ્યારે કોઈ સંગઠિત અને લાંબા સમય સુધી ચાલે એવું સામૂહિક પગલું ભરે ત્યારે તેને ‘સામાજિક આંદોલન’ તરીકે ઓળખાવી શકાય.

નિસ્મેત - ‘સામાજિક ચળવળને ચોક્કસ ધ્યેય હોય છે. આ ધ્યેય તે સામાજિક માળખામાં પરિવર્તન લાવવાનું છે.’

સામાજિક આંદોલનના ખ્યાલને વધુ સ્પષ્ટ કરવા સામાજિક આંદોલનનાં લક્ષણો જોઈએ.

સામાજિક આંદોલનનાં લક્ષણો

(1) આંદોલન એ સામાજિક અને લાંબાગાળાની પ્રક્રિયા છે.

- (2) આંદોલન સામૂહિકતા ધરાવે છે.
- (3) કોઈ પણ આંદોલન ધ્યેયલક્ષી હોય છે.
- (4) સામાન્ય રીતે મોટા ભાગનાં આંદોલન ચોક્કસ પ્રકારની વિચારસરણીથી પ્રેરિત હોય છે.
- (5) આંદોલન ક્રિયા તરફની અભિમુખતા દર્શાવે છે.
- (6) લગભગ બધાં આંદોલનોમાં વ્યક્તિ કે વ્યક્તિઓનું ચોક્કસ પ્રકારનું તાદાત્મ્ય હોય છે.
- (7) પ્રત્યેક આંદોલનમાં પોતાની માંગણીઓને રજૂ કરવાની ચોક્કસ પદ્ધતિ હોય છે અને એ માટે અનેક પ્રકારની રીતોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.
- (8) પ્રત્યેક આંદોલન બદલાવ અને સાતત્યની લાક્ષણિકતા ધરાવે છે.

સામાજિક આંદોલનોના પ્રકાર

સામાજિક આંદોલનોને કોઈ એક ચોક્કસ શ્રેણીમાં મૂકવાં ઘણું મુશ્કેલ છે. સામાજિક આંદોલનોને તેની લાક્ષણિકતાઓને આધારે જુદા-જુદા સમાજશાસ્ત્રીઓએ જુદી-જુદી રીતે વર્ગીકૃત કરેલાં છે, તેમ છતાં વિશ્લેષણાત્મક દૃષ્ટિએ જોઈએ તો સામાજિક આંદોલનના ચાર પ્રકાર દર્શાવી શકાય :

- (1) સુધારાવાદી સામાજિક આંદોલન (Reformative Social Movement)
- (2) ક્રાંતિકારી સામાજિક આંદોલન (Revolutionary Social Movement)
- (3) પ્રતિરોધાત્મક સામાજિક આંદોલન (Resistant Social Movement)
- (4) વિરોધાત્મક સામાજિક આંદોલન (Protest Social Movement)

હવે આપણે આ ચારેય પ્રકારના આંદોલનની વિસ્તૃત સમજ મેળવીએ.

(1) સુધારાવાદી સામાજિક આંદોલન :

વર્તમાન સામાજિક સ્થિતિને સુધારવા માટેનાં આંદોલનને સુધારાવાદી સામાજિક આંદોલન કહે છે.

સુધારાવાદી સામાજિક આંદોલન, સમાજના કોઈ એક પક્ષ કે કેટલાંક ભાગોમાં જ પરિવર્તન લાવે છે. આ પ્રકારના આંદોલનો વર્તમાન સામાજિક વ્યવસ્થા સામે પડકારરૂપ હોતાં નથી; પરંતુ સમાજમાં જે રીતરિવાજો છે તેને ટકાવી રાખવાનો પ્રયત્ન કરે છે. સુધારાવાદી સામાજિક આંદોલન નૈતિકતા સાથે જોડાયેલું હોય છે અને તેની સાથે સામાજિક પ્રતિષ્ઠા જોડાયેલી હોય છે. સમાજના મોટા ભાગના લોકો જે સમસ્યાઓ પ્રત્યે ઉદાસીન હોય છે તેવી સમસ્યાઓ પ્રત્યે લોકોનો જનમત જાગૃત કરવાનો પ્રયત્ન આ પ્રકારનાં આંદોલનો દ્વારા કરવામાં આવે છે.

સામાજિક આંદોલન

સુધારાવાદી આંદોલનનું કાર્ય સમાજમાં એક આદર્શ પ્રસ્થાપિત કરવાનું હોય છે. આ પ્રકારનાં આંદોલનોમાં નેતા કે સભ્યો મોટા ભાગે એવા લોકો હોય છે, જે આવી સમસ્યાઓના ભોગ બન્યા હોય. સુધારાવાદી આંદોલનો સમાજના લોકોની પરંપરાગત માન્યતાઓ, કર્મકાંડો, વલણો તથા જીવનપદ્ધતિમાં પરિવર્તન લાવવાનું કાર્ય કરે છે. જેમ કે રાજા રામમોહનરોય દ્વારા સતીપ્રથા તથા બાળલગ્નોનો વિરોધ કરી બ્રહ્મસમાજની સ્થાપના કરી, સમાજના કુરિવાજો ને દૂર કરી સમાજમાં પરિવર્તન લાવવા માટે જ આંદોલન ચલાવવાનું હતું. ગુજરાતમાં કવિ નર્મદનું સુધારાવાદી આંદોલન તથા કરસનદાસ મૂળજી તથા મહર્ષિ કર્વેના સ્ત્રી-કેળવણી માટેનાં આંદોલનો આનાં ઉત્તમ ઉદાહરણ કહી શકાય. આ પ્રકારનાં આંદોલનો શાંતિપૂર્વક અને અહિંસક હોય છે.

(2) ક્રાંતિકારી સામાજિક આંદોલન :

ક્રાંતિકારી સામાજિક આંદોલન સુધારાવાદી આંદોલન કરતાં બિલકુલ વિરુદ્ધ પ્રકારનાં છે, જે સમાજના કોઈ એક

ક્ષેત્ર કે ભાગમાં પરિવર્તનની હિમાયત નથી કરતાં; પરંતુ સમાજમાં ધરમૂળથી ફેરફારની હિમાયત કરે છે. આ પ્રકારનું આંદોલન સમાજની વર્તમાન વ્યવસ્થાને સ્થાને સંપૂર્ણ નવી જ વ્યવસ્થા સ્થાપવાનો ઉદ્દેશ ધરાવે છે. હર્બટ બ્લૂમર ક્રાંતિકારી આંદોલનની નીચે પ્રમાણે વિશેષતાઓ દર્શાવે છે :

- ક્રાંતિકારી આંદોલન સંપૂર્ણ સામાજિક વ્યવસ્થાનું પુનઃ નિર્માણ કરે છે.
- ક્રાંતિકારી આંદોલન વર્તમાન સમયમાં પ્રસ્થાપિત મૂલ્યો, રૂઢિઓ, રિવાજોને સ્થાને નવાં નૈતિક મૂલ્યોની નવી યોજના રજૂ કરે છે.
- આ આંદોલન સમાજની સમસ્યાઓના ઉકેલ માટે વર્તમાન સંસ્થાઓ (સંસદ, પોલીસ, ન્યાયતંત્ર)માં વિશ્વાસ ધરાવતા નથી. તેને સ્થાને નવી સંસ્થા શરૂ કરવામાં માને છે.
- આ આંદોલનમાં લોકમત ઊભો કરવામાં આવતો નથી; પરંતુ લોકોને જ પોતાના પક્ષમાં લઈ લે છે.
- આ પ્રકારનાં આંદોલન મોટે ભાગે સમાજના નિમ્ન વર્ગોમાંથી ઉદ્ભવે છે, કારણ કે તેઓનું શોષણ વધુ થતું હોય છે.
- ક્રાંતિકારી આંદોલનમાં સમાજ બે ભાગમાં વહેંચાઈ જાય છે. એક વર્ગ એવો છે કે જેની પાસે ઉત્પાદનનાં સાધનોની માલિકી હોય છે અને બીજો વર્ગ એવો છે કે, જેની પાસે ઉત્પાદનનાં સાધનોની માલિકી નથી, પણ તેઓ પાસે શ્રમ હોય છે. આ પ્રકારનાં આંદોલનો આ બંને પ્રકારના વર્ગો વચ્ચેના સંઘર્ષમાંથી ઉદ્ભવતાં હોય છે.

વિશેષમાં કહી શકાય કે ક્રાંતિકારી સામાજિક આંદોલનમાં વૈચારિક ક્રાંતિનો પણ સમાવેશ કરી શકાય. ભારતના સંદર્ભમાં જોઈએ તો ડૉ. વર્ગસિ કુરિઅનનાં અમુલ દ્વારા ઊભી થયેલ “શ્વેત ક્રાંતિ” તથા વિનોબા ભાવેનાં ભૂદાન, ગ્રામદાન, સંપત્તિદાન દ્વારા સમાજમાં થયેલ ક્રાંતિ તેનાં ઉત્તમ ઉદાહરણ છે.

સુધારાવાદી આંદોલન અને ક્રાંતિકારી આંદોલન વચ્ચેનો તફાવત :

સુધારાવાદી આંદોલન	ક્રાંતિકારી આંદોલન
(1) સમાજના આંશિક પરિવર્તન સાથે જોડાયેલ હોય છે.	(1) સમાજના સંપૂર્ણ પરિવર્તન સાથે જોડાયેલ છે.
(2) પ્રસ્થાપિત સામાજિક વ્યવસ્થામાં સુધારણા કેન્દ્રસ્થાને છે.	(2) પ્રસ્થાપિત સામાજિક વ્યવસ્થાને સંપૂર્ણપણે નકારે છે.
(3) આંદોલનો સાથે આદર અને સન્માન જોડાયેલાં હોય છે.	(3) આ આંદોલન સાથે આદર-સન્માન જોડાયેલા હોતા નથી કારણ કે સ્થાપિત નિયમો અને વ્યવસ્થાનો અસ્વીકાર કરવામાં આવતો હોય છે.
(4) લોકમતને સમસ્યાના સમાધાન માટે તૈયાર કરવામાં આવે છે.	(4) આ પ્રકારનાં આંદોલનોમાં જબરદસ્તીથી લોકોને પોતાના પક્ષમાં લાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે.
(5) આ આંદોલન મધ્યમવર્ગ દ્વારા ચલાવવામાં છે. આવે	(5) આ આંદોલન મહદંશે શોષિત વર્ગમાંથી ઉદ્ભવે છે.
(6) આ આંદોલન સામાજિક પરિવર્તન માટે બહુ ગંભીર હોતાં નથી. તેનો ઉદ્દેશ સમાજમાં આદર્શ મૂલ્યોની પુનઃસ્થાપના કરવાનો હોય છે.	(6) ક્રાંતિકારી આંદોલનોનો મુખ્ય ઉદ્દેશ વર્તમાન પ્રસ્થાપિત વ્યવસ્થાને નષ્ટ કરી તેનાં સ્થાને નવી વ્યવસ્થા પ્રસ્થાપિત કરવાનો હોય છે.
(7) સુધારાવાદી આંદોલનો શાંતિપ્રિય અને અહિંસક હોય છે.	(7) ક્રાંતિકારી આંદોલનો મહદંશે હિંસક હોય છે.

(3) પ્રતિરોધાત્મક સામાજિક આંદોલન :

જ્યારે સમાજમાં સામાજિક પરિવર્તનની ગતિ ઝડપી બને છે અને લોકો તેની તીવ્રતા સાથે સમાયોજન સાધી શકતા નથી, ત્યારે જે આંદોલન થાય છે તે આંદોલનને પ્રતિરોધાત્મક આંદોલન તરીકે ઓળખાવી શકાય. પ્રતિરોધ એટલે રોકવું કે વિરોધ કરવો તે. જ્યારે સમાજમાં જે પરિવર્તન આવે છે તે તેમની ઈચ્છા પ્રમાણે નથી હોતું, ત્યારે

લોકો આ પરિવર્તનની વિરુદ્ધમાં આંદોલન ચલાવે છે. તેને પ્રતિરોધાત્મક આંદોલન કહેવામાં આવે છે. ઉદાહરણ તરીકે જોઈએ તો નર્મદાબંધ વિરોધી આંદોલન, અમુક ભાષા કે ભાષાઓ પ્રત્યે વિરોધ દર્શાવતાં આંદોલન વગેરે પ્રતિરોધાત્મક આંદોલનો છે. પ્રતિરોધાત્મક આંદોલનોનું પરિણામ કાં તો ઘણું જ આંશિક પરિવર્તન હોય છે અથવા તો જે-તે પરિસ્થિતિને ટકાવી રાખવા માટેનું હોય છે.

એ. એલ. બર્ટ્રન્ડ જણાવે છે કે પ્રતિરોધ આંદોલનો એવાં આંદોલન છે અથવા તે એટલા માટે ઉદ્ભવે છે કારણ કે લોકોને એવો વિશ્વાસ હોય છે કે જે કંઈ પરિવર્તન આવી રહ્યું છે અથવા વર્તમાનમાં જે પરિસ્થિતિ છે તે યોગ્ય નથી તેથી તેનો વિરોધ કરવો જોઈએ. આવાં આંદોલનોનો ઉદ્દેશ જે પરિવર્તનો આવી રહ્યાં છે તેને રોકવાનો છે અને જે-તે પરિસ્થિતિને જેમ છે તેમ ટકાવી રાખવાનો છે. આ આંદોલન સાથે જે લોકો જોડાયેલા છે તેમનો ઉદ્દેશ એ હોય છે કે તેઓ પરિવર્તન ઈચ્છતા નથી. ક્યારેક આ આંદોલનો એટલા માટે ઉદ્ભવે છે કે સમાજમાંનાં સ્થાપિત હિતોને પોતાનું વર્ચસ્વ, સત્તા જોખમાતી હોવાનો ભય હોય છે. જેમ કે ગામમાં જમીનદારો અને ખેતમજૂરો વચ્ચે થતાં આંદોલનો. ‘ખેડે તેની જમીન’ના કાયદા વિરુદ્ધમાં જે પ્રતિક્રિયા ઉદ્ભવે તેને આ પ્રકારનાં આંદોલનો કહેવાય.

(4) વિરોધાત્મક સામાજિક આંદોલન :

વિરોધાત્મક આંદોલન મુખ્યત્વે પ્રસ્થાપિત વ્યવસ્થાનો વિરોધ છે. જ્યારે આપણે કોઈ વ્યવસ્થાથી સંતુષ્ટ નથી હોતા, ત્યારે આપણે તેનો વિરોધ કરવાની શરૂઆત કરીએ છીએ. કેટલાક સમાજશાસ્ત્રીઓએ વિરોધાત્મક આંદોલનને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. વિરોધાત્મક આંદોલનો એવાં આંદોલનો છે, જેમાં કાં તો અસંતોષની અભિવ્યક્તિ થાય છે અથવા તો એવી માંગણી હોય છે જે પૂર્ણ કરવામાં આવી હોતી નથી. આવા પ્રકારના વર્તન-વ્યવહારો સામૂહિક રૂપનાં આંદોલનો હોય છે, જેને વિરોધાત્મક આંદોલનો કહી શકાય. વિરોધાત્મક આંદોલનો મુખ્યત્વે ત્રણ બાબતો સાથે જોડાયેલ હોય છે :

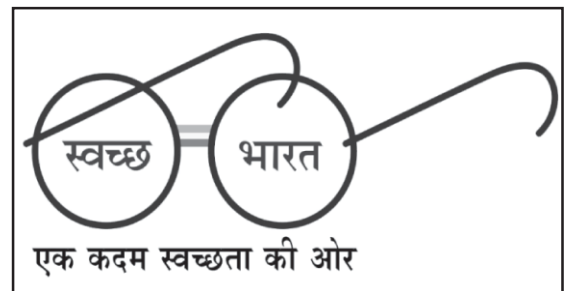
- અસંતોષ અને અન્યાય માટે : કેટલીક ઘટનાઓ જે સમાજમાં યોગ્ય લાગતી ન હોય તેમજ અન્યાયકારી લાગતી હોય ત્યારે વિરોધ શરૂ થાય છે.
- માંગણીઓ માટે : સમાજમાં કેટલીક ઘટનાઓ ન બનવી જોઈએ અથવા જો આવી કોઈ ઘટના બની તો તેની વિરુદ્ધમાં માંગણીઓ શરૂ થાય છે.
- પ્રતિરોધ માંગણીઓ માટે : એવું શક્ય બને કે એવી કોઈ ઘટના બનવાની હોય કે જેથી તેની સામે નવી માંગણીઓ રજૂ કરવામાં આવતી હોય. દા.ત., જ્યારે ચોરીનું પ્રમાણ વધે તો લોકો તેનું પ્રમાણ ઘટે તેવી વ્યવસ્થા કરવાની માંગણી કરે.

આમ, વિરોધાત્મક આંદોલનો એટલે જ્યારે સમાજમાં પરંપરાગત વ્યવસ્થાને દૂર કરીને નવી વ્યવસ્થા પ્રસ્થાપિત કરવામાં આવે અને લોકોને પસંદ ન પડે ત્યારે આ પ્રકારનાં આંદોલનો થાય છે. તેમજ સમાજમાં લોકોની સામે આર્થિક અને સામાજિક સમસ્યાઓમાં વૃદ્ધિ થાય ત્યારે લોકો વિરોધાત્મક આંદોલન કરે છે. દા.ત., મોંઘવારી સામેનાં આંદોલનો, સ્ત્રી અત્યાચાર વિરોધી આંદોલનો. વિરોધાત્મક આંદોલન, વિકસિત સમાજ હોય કે અવિકસિત સમાજ હોય, દરેક પ્રકારના સમાજમાં જોવા મળે છે. આ આંદોલનો મહદંશે લોકશાહી સમાજમાં જોવા મળે છે.

સ્વચ્છતા આંદોલન

આધુનિક વિશ્વની એક જટિલ સમસ્યા છે - અસ્વચ્છતાની, ગંદકીની. વિશ્વમાં પ્રતિવર્ષ ગામડાંઓ, કસબાઓ, નગરો, મહાનગરોમાં ખડકાતા કચરાના ઢગલાઓ પર્યાવરણવાદીઓ માટે ચિંતાનો વિષય બન્યા છે. જળ, વાયુને પ્રદૂષિત કરતા કચરાના ઢગલાઓએ સમગ્ર માનવજાતિ માટે અનેક પ્રશ્નો પેદા કર્યા છે. 25મી માર્ચ, 2014ના રોજ જિનિવા ખાતે થયેલી એક પરિષદમાં વર્લ્ડ હેલ્થ ઓર્ગેનાઈઝેશને જણાવ્યું હતું કે ઈ.સ. 2012ના અરસામાં વિશ્વમાં કુલ 70 લાખ કરતાં વધુ લોકો માત્ર પ્રદૂષિત વાતાવરણને કારણે મૃત્યુ પામ્યા હતા. વર્લ્ડ હેલ્થ ઓર્ગેનાઈઝેશનના જ એક અન્ય અહેવાલ મુજબ દૂષિત પાણીને લીધે થતા ઝાડાને કારણે દર વર્ષે 22 લાખ લોકો મૃત્યુ પામે છે. દર વર્ષે પાંચ વર્ષથી નાની ઉંમરનાં 18 લાખ બાળકો દૂષિત પાણીને લીધે મૃત્યુ પામે છે. જળ અને વાયુ તો જીવનનાં અભિન્ન અંગો છે; પરંતુ માનવીએ તેમાં કચરો ઠાલવીને માનવજાતના શત્રુ બનાવી દીધા છે.

આજે ચારેબાજુ ગામડાંઓ અને શહેરોમાં કચરો ઊભરાય છે પરંતુ એ કચરો ક્યાં ઠાલવવો એ પણ એક જટિલ સમસ્યા

સ્વચ્છતા આંદોલન

બની છે. આવા સમયે સ્વચ્છતા અંગેના અભિયાને આંદોલનનું સ્વરૂપ ધારણ કરી સૌનું ધ્યાન વિશેષ આકર્ષિત કર્યું છે.

સ્વચ્છતા આંદોલન એ સુધારાવાદી આંદોલનનો જ એક ભાગ છે. ઈ.સ. 2014ની 2જી ઓક્ટોબરે મહાત્મા ગાંધીની 145મી જન્મજયંતીના અવસરે ભારતના વડાપ્રધાનશ્રી નરેન્દ્રભાઈ મોદી દ્વારા સ્વચ્છતા અભિયાનનો આરંભ થયો. આ આંદોલનનો મુખ્ય હેતુ ઈ.સ.2019માં ઊજવાનાર ગાંધીજીની 150મી જન્મજયંતી સુધીમાં સમગ્ર ભારતને સ્વચ્છ કરવાનો છે.

પ્રધાનમંત્રીશ્રીના આદેશાનુસાર આજે સ્વચ્છતા અભિયાન ભારતનાં તમામ રાજ્યોમાં વિસ્તાર પામ્યું છે. ગામડાંની શેરીઓથી શરૂ કરીને શહેરના મહોલ્લાઓ અને જાહેરસ્થાનોની સ્વચ્છતાને પ્રાધાન્ય મળ્યું છે. સરકાર ઉપરાંત વિવિધ સામાજિક અને સ્વૈચ્છિક સંસ્થા અને સમૂહ માધ્યમો વગેરેના પ્રયાસથી હવે આ આંદોલન એક જનઆંદોલન બન્યું છે.

ભારતમાં સ્વચ્છતા આંદોલનમાં સમાજના તમામ વર્ગના લોકો સ્વયંભૂ જોડાયા છે અને સમગ્ર રાષ્ટ્રમાં સ્વચ્છતા અંગેના કાર્યક્રમોની એક સાંકળ રચાઈ છે. તમામ જાહેરસ્થાનોમાં સ્વચ્છતા જળવાય તે માટે સરકાર તરફથી 0.5 % સેસ લાગુ કરવામાં આવ્યો છે. શાળા-કોલેજોમાં યોજાતા સ્વચ્છતા અંગેના કાર્યક્રમોથી વિદ્યાર્થીઓએ સ્વચ્છતાને એક મૂલ્ય તરીકે સ્વીકાર્યું છે.

આ રીતે સ્વચ્છતા અભિયાને સુધારાવાદી આંદોલનના ભાગ તરીકે સમગ્ર દેશમાં સ્વચ્છતા અંગેની અનોખી ચેતના જગાવી છે.

સામાજિક આંદોલનની અસરો

સામાજિક આંદોલન એ સમૂહની સામાજિક અભિવ્યક્તિ છે. સમૂહના લોકો પોતાના નક્કી કરેલ હેતુ માટે આંદોલન કરે છે. આંદોલન એક ચોક્કસ પરિવર્તન માટે કરવામાં આવે છે. આ સામાજિક આંદોલન સમાજ ઉપર ખૂબ ગહન અસરો ઊભી કરે છે, જેને નીચે મુજબ દર્શાવી શકાય :

- સામાજિક આંદોલન પરિવર્તનની પ્રક્રિયા ઝડપી બનાવે છે.
- લોકોમાં સભાનતા વધે છે.
- નવી નેતાગીરી ઊભી થાય છે.
- વૈચારિક વિકાસ થાય છે.
- વૈકલ્પિક ઉપાયોની ચર્ચા થાય છે.
- આંદોલનથી સમાજમાં બદલાવ આવે છે.

ટૂંકમાં સમાજમાં સામૂહિક વર્તનો દ્વારા પોતાના અસંતોષની અભિવ્યક્તિ કરવાના પ્રયત્નો સામાજિક આંદોલનો દ્વારા કરવામાં આવતા હોય છે. આમ, સામાજિક આંદોલનો એ એક સાધન છે, જેના દ્વારા વ્યક્તિ પોતાના અસંતોષને વ્યક્ત કરી સમાજમાં આંશિક કે સંપૂર્ણ પરિવર્તન લાવે છે. સમાજમાં બે પ્રકારના સમૂહો હોય છે : (1) રૂઢિવાદી (2) આધુનિકતાવાદી. જ્યારે આધુનિકતાવાદી સમૂહ દ્વારા સમાજવ્યવસ્થામાં પરિવર્તન લાવવાનો પ્રયત્ન થાય છે, ત્યારે રૂઢિવાદી સમૂહો આ પરિવર્તનો અટકાવીને જૂની વ્યવસ્થાને ટકાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આમ, સમાજમાં એક યા બીજા પ્રકારનાં લાંબાગાળાનાં કે ટૂંકાગાળાનાં સામાજિક આંદોલનો જોવા મળતા હોય છે. સામાજિક આંદોલનો સ્થગિત તથા સ્થિર સમાજમાં નવચેતના પ્રસરાવવાનું કાર્ય કરે છે.

સામાજિક આંદોલનમાં લોકભાગીદારી આવશ્યક છે. જો લોકભાગીદારી વધુ અને આયોજિત રીતે હોય તો કોઈ પણ આંદોલન સફળ થાય છે. સમાજના સુશાસન માટે આવી જ લોકભાગીદારી આવશ્યક છે, જેનું એક ઉદાહરણ પંચાયતીરાજ છે. જેની સમજ હવે પછીના એકમમાં મેળવીશું.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના સવિસ્તાર જવાબ લખો :

- (1) સુધારાવાદી સામાજિક આંદોલન અને ક્રાંતિકારી સામાજિક આંદોલન વચ્ચેનો તફાવત સ્પષ્ટ કરો.
- (2) ક્રાંતિકારી સામાજિક આંદોલનની વિશેષતાઓ જણાવો.

2. નીચેના પ્રશ્નોના મુદ્દાસર જવાબ લખો :

- (1) સામાજિક આંદોલનનો અર્થ આપી તેનાં લક્ષણો જણાવો.

- (2) પ્રતિરોધાત્મક સામાજિક આંદોલન વિશે માહિતી આપો.
- (3) વિરોધાત્મક સામાજિક આંદોલન વિશે સમજૂતી આપો.
- (4) 'સ્વચ્છતા અભિયાન' વિગતે સમજાવો.

3. નીચેના પ્રશ્નોના ટૂંકમાં જવાબ આપો :

- (1) બ્રૂમ અને સેલ્ઝનિકે આપેલી સામાજિક આંદોલનની વ્યાખ્યા જણાવો.
- (2) સામાજિક આંદોલનનાં લક્ષણો જણાવો.
- (3) સામાજિક આંદોલનના પ્રકારો જણાવો.
- (4) સામાજિક આંદોલનની અસરો જણાવો.
- (5) એ. એલ. બર્ટ્રેન્ડ પ્રતિરોધાત્મક આંદોલન વિશે શું કહે છે ?
- (6) સામાજિક આંદોલન કોને કહેવાય ?

4. નીચેના પ્રશ્નોના એક વાક્યમાં જવાબ લખો :

- (1) સુધારાવાદી સામાજિક આંદોલન એટલે શું ?
- (2) વિરોધાત્મક સામાજિક આંદોલન એટલે શું ?
- (3) સુધારાવાદી સામાજિક આંદોલનનાં ઉદાહરણો આપો.
- (4) વિરોધાત્મક સામાજિક આંદોલનનાં ઉદાહરણો જણાવો.
- (5) આંદોલનનો ઉદ્દેશ જણાવો.
- (6) નિરબેતે આપેલી સામાજિક આંદોલનની વ્યાખ્યા આપો.
- (7) ક્રાંતિકારી આંદોલનની વિશેષતાઓ કોણે દર્શાવી છે ?
- (8) પ્રતિરોધાત્મક સામાજિક આંદોલનનાં ઉદાહરણો જણાવો.
- (9) ક્રાંતિકારી સામાજિક આંદોલન એટલે શું ?
- (10) સમાજમાં કયા બે પ્રકારના સમૂહ હોય છે ?

5. નીચેના પ્રત્યેક પ્રશ્નમાં આપેલા વિકલ્પમાંથી યોગ્ય વિકલ્પ પસંદ કરી સાચો ઉત્તર આપો :

- (1) કયા આંદોલનનું પરિણામ જે-તે પરિસ્થિતિને ટકાવી રાખવા માટેનું હોય છે ? ☐
(અ) પ્રતિરોધાત્મક (બ) સુધારાવાદી (ક) વિરોધાત્મક (ડ) ક્રાંતિકારી
- (2) બ્રહ્મસમાજની સ્થાપના કોણે કરી હતી ? ☐
(અ) રાજા રામમોહનરોય (બ) કરસનદાસ મૂળજી (ક) કવિ નર્મદ (ડ) મહર્ષિ કર્વે
- (3) ગુજરાતમાં સુધારાવાદી આંદોલન કોણે ચલાવ્યું હતું ? ☐
(અ) રાજા રામમોહનરોય (બ) કવિ નર્મદ (ક) કરસનદાસ મૂળજી (ડ) મહર્ષિ કર્વે
- (4) ગુજરાતમાં સ્ત્રી-કેળવણી માટેનાં આંદોલનો કોણે ચલાવ્યાં હતાં ? ☐
(અ) હર્બટ બ્લૂમર (બ) રાજા રામમોહનરોય (ક) મહર્ષિ કર્વે (ડ) એની બેસન્ટ
- (5) સુધારાવાદી સામાજિક આંદોલન કરતાં બિલકુલ વિરુદ્ધ પ્રકારનું આંદોલન કયું છે ? ☐
(અ) ક્રાંતિકારી આંદોલન (બ) વિરોધાત્મક આંદોલન
(ક) પ્રતિરોધાત્મક આંદોલન (ડ) સરમુખત્યારશાહી આંદોલન
- (6) નર્મદાબંધ વિરોધી આંદોલન કયા પ્રકારનું છે ? ☐
(અ) સુધારાવાદી (બ) ક્રાંતિકારી
(ક) પ્રતિરોધાત્મક (ડ) વિરોધાત્મક

- (7) કયા આંદોલનમાં ફક્ત અભિવ્યક્તિ હોય છે, તેમાં કોઈ ક્રિયા જોડાયેલી હોતી નથી ? ☐
- (અ) ક્રાંતિકારી (બ) સુધારાવાદી
- (ક) પ્રતિરોધાત્મક (ડ) વિરોધાત્મક
- (8) કયા પ્રકારનું આંદોલન નૈતિકતા સાથે જોડાયેલું હોય છે ? ☐
- (અ) વિરોધાત્મક આંદોલન (બ) ક્રાંતિકારી આંદોલન
- (ક) સુધારાવાદી આંદોલન (ડ) પ્રતિરોધાત્મક આંદોલન
- (9) કયા પ્રકારનું આંદોલન શાંતિપ્રિય અને અહિંસક હોય છે ? ☐
- (અ) ક્રાંતિકારી આંદોલન (બ) સુધારાવાદી આંદોલન
- (ક) વિરોધાત્મક આંદોલન (ડ) પ્રતિરોધાત્મક આંદોલન
- (10) કયા પ્રકારનાં આંદોલનમાં જબરદસ્તીથી લોકોને પોતાના પક્ષમાં લાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે ? ☐
- (અ) સુધારાવાદી આંદોલન (બ) પ્રતિરોધાત્મક આંદોલન
- (ક) ક્રાંતિકારી આંદોલન (ડ) વિરોધાત્મક આંદોલન

પ્રવૃત્તિ

- તમારા પોતાના વિસ્તારમાં આવાં કોઈ સુધારાત્મક આંદોલનો થયાં હોય તો તેની યાદી અને અહેવાલ તૈયાર કરો.
- ભારતમાં થયેલાં વિવિધ આંદોલનની યાદી આંદોલનના પ્રકારોના આધારે તૈયાર કરો.
- સ્વચ્છતા અભિયાન અંતર્ગત અને લોકજાગૃતિ માટે તમારા વિસ્તારમાં સફાઈ કાર્યક્રમનું આયોજન કરો.
- સ્વચ્છતાની અસરો વિશે શાળામાં ચર્ચાસભાનું આયોજન કરો.

પ્રસ્તાવના

વિદ્યાર્થીમિત્રો, એકમ 7માં આપણે વિવિધ પ્રકારનાં આંદોલનો વિશેની માહિતી મેળવી. સમાજમાં સુધારા અને ક્રાંતિ લાવવામાં આ આંદોલનનું આગવું પ્રદાન છે. લોકોમાં સભાનતા, નેતાગીરી અને વિકાસ મહત્વનાં છે, જે સામૂહિક વર્તન પર અસર કરે છે. ભારતમાં ગ્રામીણ સમુદાયના સામાજિક વિકાસ અને નેતૃત્વ માટે પંચાયતી રાજની ભૂમિકા મહત્વની છે. આ એકમમાં પંચાયતી રાજનું ત્રિસ્તરીય માળખું અને તેની સામાજિક અસરો અંગે માહિતી મેળવીએ.

ભારતમાં વૈદિક સમયથી ગ્રામીણ ક્ષેત્રે પંચાયતી સંસ્થાનું અસ્તિત્વ જોવા મળે છે. દરેક ગ્રામને પોતાની સભા કે સમિતિ હતી. આઠમીથી બારમી સદી સુધીના પાંડ્યો અને પલ્લવોના સમય દરમિયાન ગ્રામસભાના અસ્તિત્વ અંગેના ઉલ્લેખો જોવા મળે છે. અઠારમી સદી સુધી કોઈ ને કોઈ સ્વરૂપે ગ્રામપંચાયતો કે ગ્રામસભા અસ્તિત્વ ધરાવતી હતી. પંચ પરમેશ્વર એ સિદ્ધાંત ઉપર ગામડાંમાં ગામનું સ્થાનિક પંચ કામ કરતું હતું.

ઋગ્વેદ, મનુસ્મૃતિ, ધર્મશાસ્ત્ર, ઉપનિષદ, જાતક કથાઓ વગેરે સંહિતાઓમાં સ્થાનિક ક્ષેત્રે વહીવટીકાર્ય કરતી ગ્રામસભા કે ગ્રામસંઘનો ઉલ્લેખ જોવા મળે છે. જોકે સમગ્ર ભારતમાં તે જુદા જુદા નામે ઓળખાતી હતી. તેનું સંચાલન મુખી કે પંચ દ્વારા થતું હતું. ગામડાંઓની સમસ્યા નિવારી ગ્રામજનોનું કલ્યાણ કરવાનું તેમજ ગામડાંમાં સામાજિક ધોરણો અને વ્યવસ્થા જાળવવાનું (નિયંત્રણનું કાર્ય), ધર્મ-રિવાજો, પરંપરાઓ વગેરેના પાલન અંગેનું કાર્ય આ પંચ કરતું હતું.

ભારતમાં બ્રિટિશરોના શાસન દરમિયાન ગ્રામ પંચાયતની રચના, કાર્ય અને સ્વરૂપમાં પરિવર્તન આવવા લાગ્યું. બ્રિટિશ સરકારે પોતાનું રાજકીય નિયંત્રણ મજબૂત અને સ્થાયી કરવા માટે ભૂમિ વ્યવસ્થા અને મહેસૂલી વ્યવસ્થામાં પરિવર્તનો કર્યા તેની સાથે સાથે ગ્રામ પંચાયતોનાં સ્વરૂપમાં ફેરફાર કરી પુનર્ગઠન કર્યું. ઈ.સ. 1870માં મદ્રાસ(હવે તામિલનાડુ), બંગાળ, પંજાબ, ઉત્તરપ્રદેશ વગેરે પ્રાંતોમાં સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓ સ્થાપવાના કાયદા કર્યા, જેમાં લોર્ડ મેયોએ પહેલ કરી હતી. ઈ.સ. 1882માં લોર્ડ રિપને સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓના સિદ્ધાંતો નક્કી કર્યા. સમયાંતરે બ્રિટિશ સરકારે જુદા જુદા કાયદા ઘડી સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓ માટેનાં પગલાં લીધાં હતાં.

મહાત્મા ગાંધીજી ગ્રામ સ્વરાજ્યમાં દૃઢપણે માનતા હતા. તેમના મતે પંચાયત રાજની સ્વતંત્રતા પાયાથી શરૂ થવી જોઈએ. પ્રત્યેક ગામ એક સંપૂર્ણ ગણરાજ્ય છે. સત્તાના વિકેન્દ્રીકરણ દ્વારા જ સાચા અર્થમાં લોકશાહી સ્થાપી શકાય. તેથી સંપૂર્ણ સત્તા પંચાયત પાસે હોવી જોઈએ. પંચાયતોની સંપૂર્ણ સત્તા અને શક્તિ દ્વારા જ ગ્રામીણ ક્ષેત્રે લોકો વધુ સુખી થઈ શકશે. ગાંધીજીના વિચારોના પ્રભાવ હેઠળ ભારતના બંધારણમાં રાજ્યનીતિના માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતોની કલમ 40માં રાજ્યોની જવાબદારી તરીકે સ્થાનિક સ્વરાજ્યના મહત્વના એકમ તરીકે ગ્રામ પંચાયતોની રચના અંગે સ્પષ્ટ દિશાસૂચન કરવામાં આવ્યું છે.

સ્વાતંત્ર્ય પછી પ્રથમ પંચવર્ષીય યોજનામાં 1952માં સામુદાયિક વિકાસ કાર્યક્રમ અમલમાં આવ્યા; આ કાર્યક્રમનો મુખ્ય હેતુ લોકભાગીદારીનો હતો, પણ આ કાર્યક્રમ લોકોને પ્રોત્સાહન આપી શક્યો નહિ. સામુદાયિક વિકાસ કાર્યક્રમ અંતર્ગત નાણાં, સાધન-સામગ્રીના સંચાલન માટે સરકાર પર આધારિત રહેવું પડતું. લોકોમાં પોતાની મદદ પોતે જ કરી શકે તેવી ભાવના વિકસી નહિ.

પંડિત જવાહરલાલ નહેરુએ પંચાયતોને અસરકારક બનાવવા ઉપર ભાર મૂકી પંચાયતી રાજને એક ક્રાંતિકારી પ્રયોગ તરીકે ઓળખાવ્યો હતો.

સામુદાયિક વિકાસ કાર્યક્રમનો હેતુ જુદા જુદા દૃષ્ટિબિંદુથી ગ્રામીણ વિકાસનો હતો, જે હેતુ પૂરો ન થતાં સ્પષ્ટ થયું કે વિકાસ કાર્યક્રમમાં લોકોની ભાગીદારી પ્રભાવી ત્યારે જ બને જ્યારે સ્થાનિક કક્ષાએ નીતિ-નિર્માણ અને જુદી જુદી યોજનાઓના નિર્માણ અને અમલમાં લોકોને ભાગીદાર બનાવવામાં આવે કે તેમને જોડવામાં આવે.

ઈ.સ. 1952માં શરૂ થયેલ સામુદાયિક વિકાસ કાર્યક્રમનું મૂલ્યાંકન કરવા તેમજ તેમાં રહેલી ક્ષતિઓને દૂર કરવા માટે 1957માં યોજના આયોગ (Planning Commission)ની પરિયોજના સમિતિએ બળવંતરાય મહેતાના અધ્યક્ષપણા હેઠળ અભ્યાસ સમિતિ નિયુક્ત કરી. આ કમિટીએ ‘લોકશાહી વિકેન્દ્રીકરણ’ શબ્દ આપ્યો. જેમાં નિમ્ન

સ્તર સુધી સત્તાનું વિકેન્દ્રીકરણ કરવું જોઈએ તેમ જણાવ્યું. તે માટે કમિટીએ સત્તાનું લોકશાહી ઢબે વિકેન્દ્રીકરણ કરી ગ્રામ, તાલુકા અને જિલ્લા કક્ષાએ લોકોના પ્રતિનિધિઓ વિકાસ કાર્યક્રમ ચલાવે તે માટેના ત્રિસ્તરીય માળખાની રચના કરવા માટેની ભલામણ કરી. ગ્રામ વિકાસનાં કામોની જવાબદારી અને સત્તા પંચાયતો સંભાળે તેને માટે તેમણે ‘પંચાયતી રાજ’ શબ્દનો ઉપયોગ કર્યો હતો.

પંચાયતી રાજનો અર્થ

પંચાયતી રાજ મોટે ભાગે ભારત, પાકિસ્તાન અને નેપાળમાં પ્રવર્તતી દક્ષિણ એશિયાઈ રાજકીય પ્રથા છે. ‘પંચાયત’ શબ્દ ‘પંચ’ શબ્દ પરથી આવ્યો છે. પંચાયત એટલે સ્થાનિક સમુદાય દ્વારા પસંદ કરેલ પાંચ વડીલોનો સમૂહ.

એસ. કે. ડે – “પંચાયતી રાજ એ પ્રજાની ઉન્નતિ માટેનો રસ્તો છે. પંચાયતી રાજનો સાચો અર્થ તો એ છે કે લોકો સંગઠિત, જાગૃત અને સ્વાવલંબી બને અને સરકાર પાસે જે અધિકારો છે તે લઈને પોતે બજાવે.”

ગ્રામ પંચાયત સભા

વિદ્યાસાગર શર્મા – “પંચાયતી રાજ એક એવી કલ્પના છે, જે વિશ્વ સમક્ષ લોકશાહીનો એક નવો જ દૃષ્ટિકોણ રજૂ કરે છે.” ટૂંકમાં પંચાયતી રાજ એટલે સત્તાનું વિકેન્દ્રીકરણ કરી લોકશાહીની રીતે સામૂહિક વિકાસનાં કામો કરવાની સત્તા સંભાળતી લોકો દ્વારા ચૂંટાયેલી પંચાયતોની વ્યવસ્થા.

પંચાયતી રાજના હેતુઓ

પંચાયતી રાજની સ્થાપના માટેના ઉદ્દેશો કે હેતુઓ નીચે મુજબ જોવા મળે છે :

(1) સત્તાનું લોકશાહી ઢબે વિકેન્દ્રીકરણ :

પંચાયતી રાજનો એક મહત્વનો હેતુ સત્તાનું લોકશાહી ઢબે વિકેન્દ્રીકરણ કરવાનો છે. લોકશાહી સમાજમાં સત્તાને વિકેન્દ્રિત કરી સમાજના બધા લોકો સત્તામાં સક્રિય ભાગીદાર બને છે. ગામડાંની સ્થાનિક ક્ષેત્રની વહીવટી જવાબદારી અને સત્તા ગામડાંના લોકોને મળી રહે અને તેઓ વિકાસ કાર્યક્રમોમાં રસ લેતા થાય, સત્તાના ઉપલા સ્તર સુધી તેમને અભિપ્રાય વ્યક્ત કરવાની તક મળે વગેરે હેતુથી પંચાયત રાજની સ્થાપના કરવામાં આવી છે.

(2) સમુદાય વિકાસ કાર્યક્રમોને પુનર્જીવિત કરવા :

સમુદાય વિકાસ કાર્યક્રમોના લક્ષ્યાંકો સિદ્ધ થતા ન હતા, તેથી બળવંતરાય મહેતા કમિટીએ સમુદાય વિકાસ કાર્યક્રમોને પુનર્જીવિત કરવાના હેતુથી પંચાયતી રાજની સ્થાપના કરવાની હિમાયત કરી. ગ્રામ વિકાસના કાર્યક્રમને સફળ બનાવવા ગ્રામીણ લોકોની ભાગીદારી અત્યંત જરૂરી છે. પંચાયતી રાજ પદ્ધતિ દાખલ કરવાથી લોકો આ કાર્યક્રમમાં જોડાશે અને તેને લોકોનું સમર્થન મળશે. આ કાર્યક્રમ પોતાનો છે તેવું ગામ લોકો અનુભવશે તો તે વધારે અસરકારક અને સફળ બનશે તેવો હેતુ પંચાયતી રાજનો છે.

(3) લોક ભાગીદારી વધારવી :

ગ્રામવિકાસના કાર્યક્રમોમાં લોકોની ભાગીદારી વધે અને સહકાર પ્રાપ્ત થાય તેમજ લોકોનો ટેકો મેળવવાનો હેતુ છે. પ્રજા પોતાના પ્રશ્ન ઉકેલે અને વિકાસ કાર્યક્રમોમાં ભાગીદાર બને તેવો હેતુ છે.

(4) ગામડાંનું નવનિર્માણ કરવું :

પંચાયતી રાજનો મૂળભૂત હેતુ ગામડાંનો સર્વાંગી વિકાસ કરી નવનિર્માણ કરવાનો છે. જેમાં ગ્રામીણ સમસ્યાઓ જેવી કે ગરીબી, નિરક્ષરતા, બેકારી વગેરે દૂર કરી તેમનો સામાજિક-આર્થિક દરજ્જો ઊંચો લાવી તેમની મૂળભૂત જરૂરિયાતો સંતોષવાનો છે.

(5) લોક સશક્તિકરણ :

પંચાયતી રાજની સ્થાપના પાછળનો એક હેતુ લોક સશક્તિકરણનો છે, જેમાં સ્ત્રીઓ માટે એક તૃતીયાંશ બેઠકો,

અનુસૂચિત જાતિ, આદિજાતિ અને અન્ય પછાત વર્ગો માટે તેમની વસ્તીનાં ધોરણે અનામતની જોગવાઈ, પંચાયતોને સત્તા અને જવાબદારીની સોંપણી તેમજ ગ્રામીણ વિકાસ માટે સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓને સહાય દ્વારા લોક સશક્તિકરણનો હેતુ રહેલો છે.

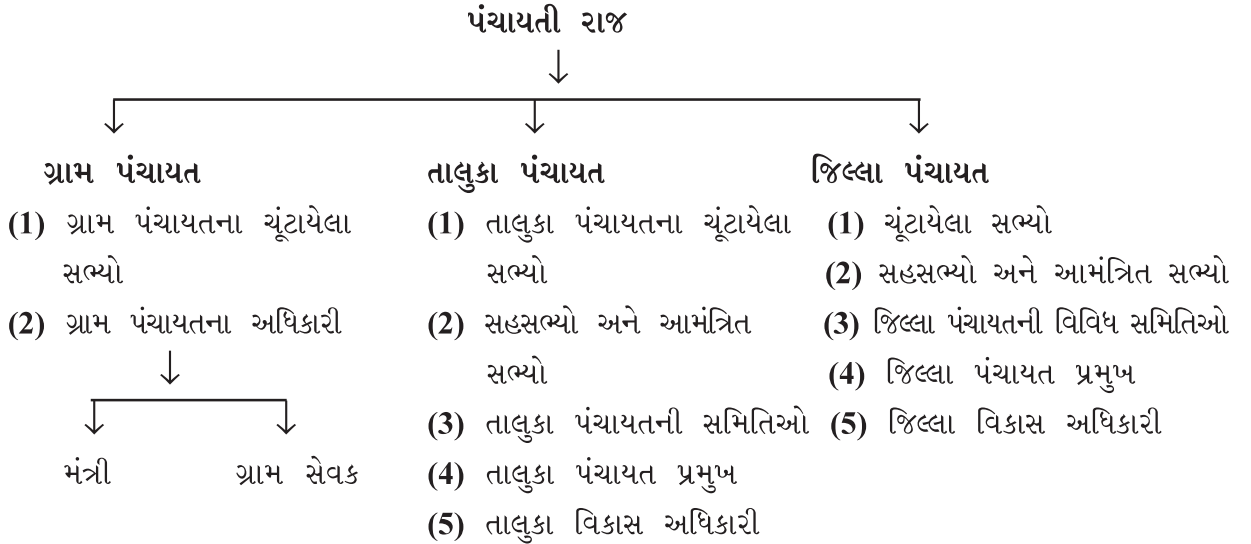
પંચાયતી રાજનું ત્રિસ્તરીય માળખું

પંચાયતી રાજ એક સરકારી પદ્ધતિ છે. આ પદ્ધતિમાં ગ્રામ પંચાયતો વહીવટનું મૂળભૂત એકમ છે. રાજ્ય સરકારો દ્વારા પંચાયતી રાજની પદ્ધતિ 1950થી 1960ના દાયકામાં અપનાવવામાં આવી હતી. 24 એપ્રિલ, 1993ના રોજ ભારતમાં પંચાયતી રાજ માટે બંધારણીય (73મો સુધારો) એક્ટ બંધારણીય દરજ્જો પૂરો પાડે છે. બળવંતરાય મહેતા સમિતિએ ત્રિસ્તરીય (ગ્રામ, તાલુકા અને જિલ્લા) પંચાયતી રાજની સ્થાપના કરવાનું જણાવ્યું હતું. ભારતની દરેક રાજ્ય સરકારોએ પોતાને અનુકૂળ હોય તે રીતે લોકશાહી વિકેન્દ્રીકરણનું સ્વરૂપ વિકસિત કર્યું છે.

પંચાયતી રાજનું ત્રિસ્તરીય માળખું

બળવંતરાય મહેતા કમિટીની રચના પ્રમાણેનું પંચાયતી રાજનું ત્રિસ્તરીય માળખું નીચે પ્રમાણેનું હતું :

પંચાયતી રાજના માળખામાં ગ્રામ પંચાયત સૌથી પાયાનું એકમ છે. ત્યાર પછી તાલુકાસ્તર પર તાલુકા પંચાયત અને સૌથી ઉપર જિલ્લા સ્તર પર જિલ્લા પંચાયત છે. આ ત્રણેય કક્ષાએ વહીવટ - શાસન અને વિકાસ કક્ષાએ કામ કરતાં પંચાયતના આ તંત્રને ત્રિસ્તરીય માળખું કહે છે. પંચાયતોની ચૂંટણી માટે ખાસ ચૂંટણી પંચની રચના કરવામાં આવે છે. આ ત્રણેય સ્તરની પંચાયતોની રચના અંગેની માહિતી નીચે મુજબ જોઈશું.

(1) ગ્રામ પંચાયત (પ્રથમ સ્તર)

પંચાયત રાજની રચનામાં ગ્રામ પંચાયત પાયાનું સ્વશાસનનું એકમ છે. ગ્રામ પંચાયતની સભ્ય સંખ્યા વસ્તીનાં ધોરણે નક્કી થાય છે. ગ્રામ પંચાયત એ ગામડાંમાં સ્થાનિક કક્ષાએ લોકો દ્વારા ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓની બનેલી સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થા છે. પુખ્તવય મતાધિકારનાં ધોરણે પંચાયતની ચૂંટણી થાય છે. ગામડાંનાં વિકાસ કાર્યો તથા સ્થાનિક પ્રશ્નોનો ઉકેલ લાવવાની જવાબદારી અને સત્તા ગ્રામ પંચાયતની હોય છે. ગ્રામ પંચાયતના માળખામાં ચૂંટાયેલા સભ્યો હોય છે અને બીજા સરકારે નીમેલા મંત્રી અને ગ્રામ સેવક એવા બે અધિકારી હોય છે જે શાસકીય કાર્યોમાં સરપંચને મદદ અને માર્ગદર્શન આપે છે.

ગ્રામ પંચાયતના ચૂંટાયેલા સભ્યો :

ગ્રામ પંચાયતના સભ્યોની પસંદગી ચૂંટણીથી થાય છે. ગામના પુખ્તવયના મતદારો ગુપ્ત મતદાન પદ્ધતિથી ગ્રામ પંચાયતના સભ્યો ચૂંટે છે. ગ્રામ પંચાયતમાં ગામની વસ્તીનાં ધોરણે ઓછામાં ઓછા સાત અને વધુમાં વધુ 15 સભ્યો હોય છે. ગ્રામ પંચાયતના સભ્યો તરીકે ગામની અનુસૂચિત જાતિ, અનુસૂચિત જનજાતિ તથા મહિલાઓને

માટે અમુક બેઠકો અનામત રાખવામાં આવે છે. ગામના મતદારો સરપંચ અને ગ્રામ પંચાયતના અન્ય સભ્યોને ચૂંટે છે. મતદારો દ્વારા ચૂંટાયેલા આ સભ્યો મળીને ઉપસરપંચ ચૂંટે છે. સરપંચ ગ્રામ પંચાયતનો વડો છે.

સરપંચ ગ્રામ પંચાયતના વડા તરીકે ગામનાં વિકાસકાર્યો અને વહીવટી કાર્યોમાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. આ ઉપરાંત સરપંચે પંચાયતના કર્મચારીઓની કામગીરી પર દેખરેખ રાખવાની તથા ગ્રામ પંચાયતના સભ્યોએ લીધેલા નિર્ણયોનો અમલ કરવાની કામગીરી પણ કરવાની હોય છે.

ગુજરાત રાજ્યના પંચાયતી ધારા પ્રમાણે ગ્રામ પંચાયતનાં અંગો નીચે મુજબ છે :

- **ગ્રામસભા :** ગામના બધા મતદારો ગ્રામસભાના સભ્યો છે. ગ્રામસભા એ મૂળ એકમ છે, જેને પ્રત્યે ગામ પંચાયત જવાબદાર છે. ગ્રામ પંચાયતના અંદાજપત્ર અને વિકાસ કાર્યક્રમોની ગ્રામસભા વિચારણા કરે છે. વર્ષમાં બે વખત ગ્રામસભાની મિટિંગ યોજવાની હોય છે.

- **કારોબારી સમિતિ :** ગ્રામ પંચાયતના ચૂંટાયેલા સભ્યોમાંથી પાંચ સભ્યોની કારોબારી સમિતિ બને છે. આ પાંચ સભ્યો પૈકી એક મહિલા સભ્ય હોય છે અને એક સભ્ય અનુસૂચિત જાતિ કે જનજાતિનો હોય છે. નવા છેલ્લા 73મા બંધારણીય સુધારા મુજબ પંચાયતોમાં બધા સ્તરે મહિલાઓનું પ્રતિનિધિત્વ 33 ટકા કરવામાં આવ્યું છે.

- **સામાજિક ન્યાયસમિતિ :** ગામના નબળા વર્ગના લોકોને સામાજિક ન્યાય મળી રહે એવાં કાર્યો કરવા માટે સામાજિક ન્યાય સમિતિ રચવામાં આવે છે.

- **ન્યાય પંચાયત :** નજીકનાં પાંચ-સાત ગામડાંઓના જૂથ માટે એક સહિયારી ન્યાય પંચાયત હોય છે. જૂથનાં દરેક ગામડાંમાંથી એક-એક સભ્ય ન્યાય પંચાયતના સભ્ય તરીકે કામ કરે છે. ન્યાય પંચાયતના સભ્ય તરીકે ગામના મતદારોમાંથી શિક્ષિત અને લાયકાત ધરાવતી વ્યક્તિને ગ્રામ પંચાયત ચૂંટી કાઢે છે. આ સભ્યો પોતાનામાંથી એક સમિતિ નક્કી કરે છે. ન્યાય પંચાયત કેટલીક દીવાની અને ફોજદારી સત્તા ધરાવે છે. ન્યાય પંચાયત ગામોના સ્થાનિક પ્રશ્નો ઉકેલી ન્યાય આપવાનું કાર્ય કરે છે.

- **સમાધાન પંચ :** દરેક ગામડાંમાં એક સમાધાન પંચ રચાય છે. સમાધાન પંચના સ્થાયી સભ્ય તરીકે એક વ્યક્તિ હોય છે. ગામના મતદારોમાંથી શિક્ષિત અને લાયક વ્યક્તિને ગ્રામ પંચાયત સમાધાન પંચના સભ્ય તરીકે ચૂંટી કાઢે છે. ઝઘડાનું સમાધાન કરવા માટે સમાધાન પંચ બેસે છે, ત્યારે તેનો એક સ્થાયી સભ્ય અને બંને પક્ષકારોની પસંદગીના એક-એક સભ્ય એમ ત્રણ સભ્યોનું સમાધાન પંચ રચાય છે. ન્યાય પંચાયત તરફથી આવેલો દાવો બંને પક્ષકારોને સાંભળીને સમાધાન કરવા પ્રયાસ કરે છે.

ગ્રામ પંચાયતના સ્તર પર પંચાયતમંત્રી અને ગ્રામસેવક એવા બે અધિકારી છે, જે પ્રશાસનમાં સરપંચને સહાય કરે છે.

ગ્રામ પંચાયતના મંત્રી :

ગ્રામ પંચાયતના મંત્રી સરકાર દ્વારા નિમાયેલા કર્મચારી છે. મંત્રી ગ્રામ પંચાયતનો રેકર્ડ રાખવો, તેની જાળવણી કરવી, બજેટ, અનુમાન અને રિપોર્ટ તૈયાર કરવામાં પંચાયતને સહાય કરે છે. ઉપરાંત ગ્રામ પંચાયતના નાણાંકીય હિસાબો રાખવા અને તે હિસાબો પર સરપંચની સહીઓ લેવી એ પણ તેનું કાર્ય છે. સરપંચ અને પંચાયતના અન્ય હોદ્દેદારો સરકારી નિયમોના માળખામાં રહીને કામ કરતા રહે એ પણ એણે જોવાનું રહે છે.

ગ્રામસેવક કે ગ્રામસ્તરનો કાર્યકર્તા :

તેને ગ્રામવિકાસ અધિકારી કહેવામાં આવે છે. જે પંચાયતની જુદી જુદી યોજનાઓ તૈયાર કરવામાં મદદ કરે છે અને વિભિન્ન વિકાસ કાર્યક્રમો વિશે જાણકારી આપે છે. કૃષિ માટે લોન મેળવવામાં ખેડૂતોને મદદ કરે છે. આ અધિકારી બીજ અને ખાતર જેવી વસ્તુઓ મળી રહે તે માટેનો પ્રબંધ કરે છે અને આધુનિક કૃષિ પ્રણાલી વિશે ખેડૂતોને માહિતગાર કરે છે. તે તાલુકા પંચાયતને યોજનાઓની પ્રગતિ અને લક્ષ્યોની ઉપલબ્ધિ વિશે રિપોર્ટ આપે છે.

ગ્રામ પંચાયતનાં કાર્યો :

ગ્રામ પંચાયતે ગામના સર્વાંગી વિકાસ માટે અનેકવિધ કાર્યો કરવાનાં હોય છે. ગામની પાયાની જરૂરિયાતો સંતોષવા માટે તેના મુખ્ય બે પ્રકારનાં કાર્યો છે :

(1) નાગરિક કાર્યો : નાગરિક કાર્યમાં સફાઈ, સ્વચ્છતા, જલાપૂર્તિ, રસ્તાઓનું નિર્માણ અને જાળવણી, પ્રકાશ વ્યવસ્થા, સ્મશાનની વ્યવસ્થા, પ્રાથમિક શિક્ષણ, કૂવા-તળાવ જેવાં સાર્વજનિક સ્થાનો, ધાર્મિક સ્થાનો વગેરેનો નિભાવ અને જાળવણી કરવી - વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

(2) વિકાસાત્મક કાર્યો : સહકારી પ્રવૃત્તિને વેગ આપવો, નબળા વર્ગના લોકોના વિકાસ માટે વિશિષ્ટ પ્રબંધ કરવો, ગામના યુવાનો, મહિલાઓ, બાળકો વગેરેના વિકાસ માટે પ્રવૃત્તિઓ કરવી, ગામમાં મેળાઓ અને બજારની વ્યવસ્થા ઊભી કરવી વગેરે જેવાં વિવિધ કાર્યો ગ્રામ પંચાયતે કરવાનાં હોય છે.

આવકનાં સાધનો : ગામમાં વિકાસનાં કાર્યો કરવા માટે ગ્રામ પંચાયત કેટલાક સ્થાનિક કરવેરા નાખીને નાણાં એકત્ર કરી શકે છે. આ ઉપરાંત સરકારી ગ્રાંટ, લોકફાળો, જિલ્લા પંચાયત, તાલુકા પંચાયતની આર્થિક સહાય વગેરે સાધનોમાંથી ગ્રામ પંચાયતને નાણાં મળે છે.

(2) તાલુકા પંચાયત (દ્વિતીય સ્તર)

તાલુકા પંચાયતનું સ્થાન ગ્રામ પંચાયત અને જિલ્લા પંચાયતની વચ્ચે છે. એક લાખની વસ્તી સુધી તાલુકા પંચાયત 15 સભ્યોની બનેલી હોય છે. 25 હજારની વસ્તી વધતા 2 સભ્યોનો વધારો થાય છે. કુલ બેઠકોમાંથી એક તૃતીયાંશ બેઠકો સ્ત્રીઓ માટે અનામત રાખવામાં આવે છે. ઉપરાંત વસ્તીના પ્રમાણમાં અનુસૂચિત જાતિ, અનુસૂચિત જનજાતિ અને અન્ય પછાત વર્ગો માટે અનામત બેઠક રાખવામાં આવે છે. તાલુકા પંચાયતની મુદત 5 વર્ષની હોય છે.

તાલુકા પંચાયતનું માળખું (રચનાતંત્ર) :

તાલુકા પંચાયતનાં રચનાતંત્રીય અંગો નીચે મુજબ છે :

- ચૂંટાયેલા સભ્યો : તાલુકાનાં બધાં ગામડાંના મતદારો સીધી ચૂંટણીમાં તાલુકા પંચાયતના સભ્યોને ગુપ્ત મતદાન પદ્ધતિથી ચૂંટી કાઢે છે. આ ચૂંટાયેલા સભ્યો તાલુકા પંચાયતના પ્રમુખ અને ઉપપ્રમુખ ચૂંટી કાઢે છે.
 - સહસભ્યો અને આમંત્રિત સભ્યો : તાલુકા પંચાયતમાં ચૂંટાયેલા સભ્યો ઉપરાંત સહસભ્યો અને આમંત્રિત સભ્યો હોય છે. આ સભ્યો તાલુકા પંચાયતની મિટિંગમાં ભાગ લે છે, ચર્ચામાં ભાગ લે છે, સલાહ-સૂચનો કરી શકે છે; પરંતુ તેમને મત આપવાનો અધિકાર નથી.
 - તાલુકા પંચાયતની સમિતિઓ : તાલુકાનાં ગામોનાં વિકાસ કાર્યો કરવા માટે તાલુકા પંચાયત પોતાના સભ્યોમાંથી કારોબારી સમિતિ અને સામાજિક ન્યાય સમિતિની રચના કરે છે. આ ઉપરાંત આવશ્યકતા અનુસાર મરજિયાત સમિતિઓની રચના કરે છે.
- (1) કારોબારી સમિતિ : તાલુકા પંચાયતના સભ્યો પોતાનામાંથી 9 સભ્યો સુધીની કારોબારી સમિતિની રચના કરે છે. આ સભ્યો તેમનામાંથી એક સભ્યને કારોબારી સમિતિના અધ્યક્ષ તરીકે પસંદ કરે છે. આ સમિતિની મુદત બે વર્ષની હોય છે.
- (2) સામાજિક ન્યાય સમિતિ : તાલુકા પંચાયતમાં આ સમિતિની રચના કરવી ફરજિયાત છે. આ સમિતિના સભ્યોની સંખ્યા વધુમાં વધુ પાંચ હોય છે અને તે તાલુકા પંચાયત નક્કી કરે છે.

તાલુકા પંચાયતના પ્રમુખ :

તાલુકા પંચાયતના ચૂંટાયેલા સભ્યો પ્રમુખની અને ઉપપ્રમુખની ચૂંટણી કરે છે. પ્રમુખ તાલુકાની ગ્રામીણ પ્રજાનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતા લોકશાહી નેતા છે.

તાલુકા વિકાસ અધિકારી (TDO) :

તાલુકા વિકાસ અધિકારી તાલુકા પંચાયતનું વહીવટી કાર્ય કરવા માટે સરકારે નીમેલા અધિકારી છે. સરકારી અને વહીવટી કાર્યો કરવા પંચાયત પ્રમુખને માર્ગદર્શન આપે છે.

તાલુકા પંચાયતનાં કાર્યો :

- (1) સ્વાસ્થ્ય અને સફાઈ : આ ક્ષેત્રે તાલુકા પંચાયતે ગ્રામીણ પાણી પુરવઠો, પાણીનું પ્રદૂષણ અટકાવવું, પ્રાથમિક આરોગ્ય કેન્દ્રો, દવાખાનાં, પ્રસૂતિગૃહ અને કુટુંબનિયોજનને લગતાં કાર્યો કરવાનાં હોય છે.
- (2) શિક્ષણ : તાલુકા પંચાયતે તાલુકાનાં ગામોમાં પ્રાથમિક શાળાની સ્થાપના અને તેનું સંચાલન, પ્રાથમિક

શાળાનાં મકાનો બાંધવા, રમત-ગમતનાં મેદાન બનાવવાં, માધ્યમિક શિક્ષણ અંગેની કામગીરી કરવી તેમજ સમાજ શિક્ષણને લગતી કામગીરીમાં અનૌપચારિક શિક્ષણ, પ્રૌઢશિક્ષણ સંબંધી કાર્યો કરવાનાં હોય છે.

- (3) **બાંધકામ :** તાલુકામાંનાં ગામોને જોડતા રસ્તા, મોટા રસ્તાને જોડતા રસ્તા, ગામના રસ્તાનું બાંધકામ અને તેની જાળવણીનું કાર્ય કરવાનું હોય છે. આ ઉપરાંત તાલુકાના રસ્તાની બાજુમાં વૃક્ષારોપણની કામગીરી કરવાની રહે છે.
- (4) **ગ્રામ વસવાટ :** તાલુકા પંચાયતે તાલુકાનાં ગામોના ગામતળનો વિકાસ અને ગામનાં રહેઠાણોનું આયોજન કરવાની કામગીરી બજાવવાની હોય છે.
- (5) **ખેતીવાડી :** તાલુકા પંચાયતે તાલુકા વિસ્તારમાં ખેતીવાડીની સુધારણા, સિંચાઈકામોનું બાંધકામ, જમીન સુધારણા, જમીનનું સંરક્ષણ, ખેતી અને સિંચાઈ માટે ધિરાણની વ્યવસ્થા, ખેડૂતોના તાલીમવર્ગો અને વિસ્તરણ કાર્યક્રમો, વોટરશેડનાં કામો તેમજ ગોડાઉનો સ્થાપવાં અને તેની જાળવણીને લગતાં કાર્યો કરવાનાં હોય છે.
- (6) **પશુ સંવર્ધન :** તાલુકા પંચાયતે પશુચિકિત્સાલયો ચલાવવાં, પશુઓનાં કૃત્રિમ ગર્ભાધાન કેન્દ્રો ચલાવવાં તેમજ ડેરી વિકાસને લગતી કામગીરી કરવાની રહે છે.
- (7) **ગ્રામોદ્યોગ :** ગ્રામોદ્યોગના વિકાસ માટે તાલુકા પંચાયતે ઉત્પાદન-સહ તાલીમ કેન્દ્રો સ્થાપવાં, ખાદી ગ્રામોદ્યોગ અને કુટિર ઉદ્યોગોનો વિકાસ કરવો તેમજ ટેકનિકલ અને વ્યાવસાયિક તાલીમ કેન્દ્રો ચલાવવાને લગતી કામગીરી કરવાની હોય છે.
- (8) **સહકાર :** તાલુકા પંચાયતે તાલુકા વિસ્તારમાં સહકારી પ્રવૃત્તિનો વિકાસ કરવા માટે સહકારી ધોરણે ધિરાણ, વેચાણ, ઉદ્યોગ, સિંચાઈ સંબંધી વિવિધ મંડળી સ્થાપવાનાં કાર્યો કરવાનાં હોય છે.
- (9) **રાહત સહાય :** તાલુકા પંચાયતે કુદરતી આફતોના પ્રસંગો જેવાં કે પૂર, આગ, ધરતીકંપ, રોગચાળો, દુષ્કાળ વખતે તાલુકા વિસ્તારમાં ગ્રામજનોને રાહત સહાય આપવાની કામગીરી બજાવવાની હોય છે.
- (10) **સમાજકલ્યાણ અને સુરક્ષા :** તાલુકા પંચાયતે તાલુકાનાં ગામડાંમાં અસ્પૃશ્યતા નિવારણ, સમાજના નબળા વર્ગો, વિકલાંગો, વૃદ્ધો, નિરાધાર, વિધવા, ત્યક્તાના કલ્યાણ માટેની યોજનાઓ ઘડી તેનો અમલ કરવાનો હોય છે તેમજ અનાથાશ્રમ અને ગરીબો માટેનાં આશ્રયસ્થાનો બાંધવા અને ચલાવવાની કામગીરી દ્વારા જરૂરિયાતમંદોને સમાજસુરક્ષા પૂરી પાડવાની કામગીરી કરવાની હોય છે.

(3) જિલ્લા પંચાયત (તૃતીય સ્તર)

પંચાયતી રાજના ત્રિ-સ્તરીય માળખામાં જિલ્લા પંચાયત એ સૌથી ઉપલા સ્તરની સંસ્થા છે. 4 લાખની વસ્તી સુધી જિલ્લા પંચાયત 17 સભ્યોની બનેલી હોય છે. ત્યાર બાદ દર એક લાખની વસ્તી દીઠ બે સભ્યોનો વધારો થાય છે. જિલ્લા પંચાયતની કુલ બેઠકોમાંથી એક તૃતીયાંશ બેઠકો સ્ત્રીઓ માટે અનામત રાખવામાં આવે છે. વસ્તીના પ્રમાણમાં અનુસૂચિત જાતિઓ અને આદિજાતિઓ માટે બેઠકો અને અધ્યક્ષપદો અનામત રાખવામાં આવે છે. બક્ષીપંચ (અન્ય પછાતવર્ગો) માટે 10 % બેઠકો અને અધ્યક્ષપદો અનામત રાખવામાં આવે છે.

જિલ્લા પંચાયતનું માળખું (રચનાતંત્ર) :

જિલ્લા પંચાયતનાં રચનાતંત્રીય અંગો નીચે મુજબ છે :

- (1) **ચૂંટાયેલા સભ્યો :** જિલ્લાનાં ગામડાંના મતદારો દ્વારા સીધી ચૂંટણીથી જિલ્લા પંચાયતના સભ્યોને ચૂંટે છે. આ ચૂંટાયેલા સભ્યો જિલ્લા પંચાયતના પ્રમુખ અને ઉપપ્રમુખ ચૂંટી કાઢે છે.
- (2) **સહસભ્યો અને આમંત્રિત સભ્યો :** જિલ્લા પંચાયતમાં સીધી ચૂંટણીથી ચૂંટાયેલા સભ્યો ઉપરાંત નિયુક્ત સભ્યો, કો-ઓપ્ટ સભ્યો અને આમંત્રિત સભ્યો હોય છે. ચૂંટાયેલા સભ્યોની સરખામણીમાં આ સભ્યોના અધિકારો મર્યાદિત છે. તેઓને મત આપવાનો અધિકાર નથી.
- (3) **જિલ્લા પંચાયતની સમિતિઓ :** જિલ્લા પંચાયતે જિલ્લાનાં ગામોના વિકાસને લગતાં અનેકવિધ કાર્યો કરવાનાં હોય છે. આ કાર્યો કરવા માટે જિલ્લા પંચાયતના સભ્યોની બનેલી લગભગ 10 જેટલી સમિતિઓની રચના કરવામાં આવે છે. આ દરેક સમિતિના સભ્યો પોતાનામાંથી કોઈ એક સભ્યને સમિતિના અધ્યક્ષ તરીકે ચૂંટી કાઢે છે. અધ્યક્ષની દોરવણી નીચે સમિતિ કાર્ય કરે છે.

- (4) **જિલ્લા પંચાયત પ્રમુખ :** જિલ્લા પંચાયતના પ્રમુખ લોકશાહી ઢબે ચૂંટાયેલા નેતા છે અને તેઓ જિલ્લા પંચાયતના વડા તરીકે કામ કરે છે. પંચાયતી રાજમાં જિલ્લા પંચાયતના પ્રમુખનું પદ ખૂબ મહત્વનું ગણવામાં આવ્યું છે. પ્રમુખ જિલ્લાની ગ્રામીણ પ્રજાના પ્રતિનિધિ છે. પંચાયતી રાજની સફળતાનો તથા ગ્રામીણ વિકાસની સફળતાનો આધાર પ્રમુખની કામગીરી પર રહે છે.
- (5) **જિલ્લા વિકાસ અધિકારી (DDO) :** જિલ્લા વિકાસ અધિકારી જિલ્લા પંચાયત હસ્તકનો સરકારી અધિકારી છે. તેમણે જિલ્લા પંચાયતના કાર્યાલયમાં વહીવટી જવાબદારી સંભાળવાની રહે છે. સરકારી અધિકારી તરીકે જિલ્લા પંચાયતના ચૂંટાયેલા સભ્યો અને પ્રમુખને સરકારના નિયમોની જાણકારી અને માર્ગદર્શન પૂરાં પાડવાનાં રહે છે.

જિલ્લા પંચાયતનાં કાર્યો :

જિલ્લા પંચાયત તેની દેખરેખ નીચે તમામ તાલુકા અને ગામડાંઓના સર્વાંગી વિકાસનાં કાર્યો માટેનું માર્ગદર્શન આપે છે. જિલ્લા પંચાયતનાં કેટલાંક કાર્યો નીચે મુજબ છે :

- (1) સમગ્ર જિલ્લાના ગ્રામ વિસ્તારો માટે વિકાસનીતિ ઘડીને તાલુકા અને ગ્રામ પંચાયતો પાસે તેનો અમલ કરાવે છે.
- (2) જિલ્લાના વિવિધ તાલુકાઓને તથા ગામડાંઓને જોડતાં રસ્તા બનાવવા તથા જિલ્લાના ગ્રામ વિસ્તારનાં લોકોને વાહનવ્યવહારની સુવિધા પૂરી પાડે છે.
- (3) જિલ્લાનું ખેત-ઉત્પાદન વધે એ માટે ખેતીવિષયક તમામ સુવિધાઓ જેવી કે સિંચાઈ, બિયારણ, ખાતર, જંતુનાશક દવાઓ, ખેતીની નવી પદ્ધતિ વગેરે ઉપલબ્ધ કરાવે છે.
- (4) જિલ્લાના ગ્રામવિસ્તારમાંથી બેકારી ઘટે તે માટે નાના પાયાના ઉદ્યોગો, હસ્ત ઉદ્યોગો સ્થપાય તેમજ ગામડાંના બેકાર લોકોને રોજગારીની તક મળે તેવા કાર્યક્રમો ઘડી તાલુકા પંચાયત પાસે તેનો અમલ કરાવે છે.
- (5) ગ્રામવિસ્તારના લોકોની આરોગ્યની સુધારણા માટે ગ્રામ આરોગ્ય કેન્દ્રો, કુટુંબનિયોજન કેન્દ્રો, માતૃ અને બાળકલ્યાણ કેન્દ્રો ઊભાં કરવાની કામગીરી જિલ્લા પંચાયત કરે છે. ગામડાંમાં ચેપી રોગ ફાટી નીકળે ત્યારે જિલ્લા મથકેથી ઉપચારનાં સાધનો, ડોક્ટરોની ટુકડી, દવાઓ વગેરે તાત્કાલિક જે-તે ગામમાં પહોંચાડવાનું કામ જિલ્લા પંચાયતનું છે.
- (6) જિલ્લાઓનાં ગામડાંઓમાંથી નિરક્ષરતા દૂર કરવા માટે જિલ્લા પંચાયત વિશિષ્ટ પ્રયાસો કરે છે. દરેક ગામડાંમાં પ્રાથમિક શાળા ઊભી કરવી, નાણાકીય મદદ ઊભી કરવી, શૈક્ષણિક સાધનો મોકલવાં, ગ્રામ વિસ્તારની શાળાઓમાં શિક્ષકની ભરતી તથા બદલીઓ કરવી, શાળાઓની તપાસ કરી શૈક્ષણિક સુધારા સૂચવવા, નિરક્ષર પ્રૌઢોને અક્ષરજ્ઞાન મળે એવી સુવિધા ઊભી કરવી વગેરે કાર્યો તે કરે છે.
- (7) જિલ્લાના ગ્રામ વિસ્તારોમાં રહેતા નબળા વર્ગના લોકો જેવાં કે અનુસૂચિત જાતિ, આદિવાસીઓ, ખેતમજૂરો વગેરેના ઉત્કર્ષ માટેની યોજના ઘડવી, તાલુકા પંચાયત પાસે પણ ઘડાવવી તથા તેને કાર્યાન્વિત કરવાનું કાર્ય જિલ્લા પંચાયત કરે છે.
- (8) જિલ્લાના ગ્રામવિસ્તારોમાં સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓ તથા રમતગમતની પ્રવૃત્તિઓ વિકસે, પુસ્તકાલયો સ્થપાય, યુવક વિકાસ અને મહિલા વિકાસ માટેનાં સંગઠનો સ્થપાય એવા તાલુકા અને ગ્રામ પંચાયતનાં કાર્યોમાં જિલ્લા પંચાયત મદદરૂપ બને છે. આ માટેનાં સાધનો તથા નાણાકીય મદદ પણ પૂરી પાડે છે.

ટૂંકમાં જિલ્લા પંચાયતે પંચાયતી રાજની જિલ્લા કક્ષાની સર્વોચ્ચ લોકશાહી સંસ્થા તરીકે ગ્રામવિસ્તારોના સર્વાંગી વિકાસ માટેના પ્રયાસો કરવાનાં હોય છે. આ માટે અમુક નાણાં રાજ્ય સરકાર તરફથી ગ્રાન્ટ તરીકે મળે છે. આ ઉપરાંત જિલ્લા પંચાયતને મહેસૂલ, સ્થાનિક કરવેરા વગેરેમાંથી પણ આવક થાય છે. જિલ્લા પંચાયત પોતાની આવક માટે અન્ય સાધનો પણ ઊભાં કરી શકે છે.

પંચાયતી રાજની સામાજિક અસરો

પંચાયતી રાજની સ્થાપનાનો હેતુ સત્તાનું લોકશાહી વિકેન્દ્રીકરણ કરવાનો તથા ગામડાંના સર્વાંગી વિકાસના પ્રયાસ કરવાનો છે. આ હેતુના સંદર્ભમાં જોતાં પંચાયતી રાજની ગ્રામીણ સમાજ પરની સામાજિક અસરો મુખ્યત્વે નીચે મુજબ જોવા મળે છે :

- (1) **લોકશાહી મૂલ્યોનો પ્રસાર :** ભારતની બહુમતી પ્રજા ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં વસે છે. પંચાયતી રાજના અમલને કારણે ગ્રામીણ સમાજમાં લોકશાહી મૂલ્યોના પ્રસારને વેગ મળ્યો છે. ગામડાંનાં મતદારોને પોતાના મતનો ઉપયોગ કરીને પ્રતિનિધિ પસંદ કરવાની (ચૂંટવાની) તક મળે છે.
- (2) **નવા નેતૃત્વનો ઉદ્ભવ :** પરંપરાગત ગ્રામ સમાજમાં સામાન્ય રીતે વયોવૃદ્ધ વ્યક્તિઓને વારસાગત રીતે નેતાગીરી મળતી હતી. પંચાયતી રાજને કારણે ચૂંટણીઓમાં ગામડાંના યુવાનો અને શિક્ષિત વર્ગને ઉમેદવારી કરવાની અને ચૂંટાવાની તક મળી છે. પરિણામે યુવાન, શિક્ષિત અને ગતિશીલ નેતૃત્વ ઉદ્ભવ્યું છે.
- (3) **સત્તાના માળખામાં પરિવર્તન :** પંચાયતી રાજની સ્થાપના થતાં સત્તાનું વિકેન્દ્રીકરણ શક્ય બન્યું છે. ગામડાંના લોકોના હાથમાં સત્તા આવી છે. તેઓ પોતે જ પોતાના પ્રતિનિધિઓને પસંદ કરીને વિકાસનાં કાર્યોનાં આયોજન, અમલ અને વહીવટી જવાબદારી સંભાળે છે. પંચાયતી રાજથી સમાનતા તથા સ્વાતંત્ર્યની દિશામાં સત્તાની વહેંચણી થવા લાગી છે.
- (4) **સામાજિક ગતિશીલતામાં વૃદ્ધિ :** પંચાયતી રાજને લીધે સામાજિક ગતિશીલતામાં વૃદ્ધિ થવા લાગી છે. પંચાયતના ત્રણે સ્તરમાં અનામતની જોગવાઈ હોવાથી અનુસૂચિત જાતિઓ અને અનુસૂચિત જનજાતિઓને, પંચાયતમાં ચૂંટાવાની અને સત્તા મેળવવાની તક મળી છે, પરિણામે પરંપરાગત રીતે નીચું સ્થાન ભોગવતી જ્ઞાતિના સભ્યોને રાજકીય અને આર્થિક-સામાજિક દરજ્જો સુધારવાની કે ઊંચા લઈ જવાની તક મળી છે. આમ રાજકીય, સામાજિક અને આર્થિક ક્ષેત્રે સામાજિક ગતિશીલતામાં વધારો થયો છે.
- (5) **રાજકીય જાગૃતિ :** પંચાયતની ચૂંટણીઓએ રાજકીય જાગૃતિ લાવવામાં ભાગ ભજવ્યો છે. ચૂંટણી સમયે જુદા જુદા રાજકીય પક્ષોના નેતા ગામડાંઓની મુલાકાત લે છે, ત્યાં સભા ભરે છે અને પક્ષના ચૂંટણી વચનો આપે છે. પરિણામે લોકો રાષ્ટ્રીય પક્ષો, પક્ષપ્રથા, પક્ષની સામાજિક, આર્થિક નીતિ વગેરે રાજકારણના પ્રશ્નોથી વાકેફ થાય છે. જેથી ગ્રામીણ લોકોની રાજકીય સમજણ અને સભાનતામાં વધારો થયો છે.
- (6) **બિનસાંપ્રદાયીકરણ :** પંચાયતની ચૂંટણીમાં ઉમેદવારે જુદી જુદી જ્ઞાતિઓનો ટેકો મેળવવો પડે છે. ચૂંટણી પછી પંચાયતના સભ્યોએ પંચાયતની કાર્યવાહીમાં પણ જ્ઞાતિ કે કોમના ભેદ વગર સાથે મળીને વિચાર-વિમર્શ કરી નિર્ણયો લેવા માટે એકબીજાનો સહકાર મેળવવો પડે છે. આથી, ગ્રામ સમાજમાં પરંપરાગત સાંપ્રદાયિકતાના ખ્યાલો નબળા પડે છે અને બિનસાંપ્રદાયિક મૂલ્યોનો પ્રચાર-પ્રસાર થતો જાય છે.
- (7) **સામાજિક અંતરમાં ઘટાડો :** પંચાયતી રાજને કારણે ગામડાંની વિવિધ ઉચ્ચ-નિમ્ન જ્ઞાતિઓ, કોમો, પુરુષો અને સ્ત્રીઓ, ખેડૂતો અને ખેતમજૂરો વગેરે વર્ગો વચ્ચે પરંપરાગત સામાજિક અંતર ઘટવા લાગ્યું છે. પહેલાંના સમયમાં આ બધા વર્ગો વચ્ચે એક પ્રકારની સામાજિક અલગતા રહેતી પરંતુ હવે પંચાયતની ચૂંટણીઓમાં, તેની કાર્યવાહીમાં, ગામનાં સાર્વજનિક વિકાસનાં કામોમાં દરેક વર્ગના સભ્યોએ પરસ્પર આંતરક્રિયા અને સામાજિક સંપર્ક કરવો જરૂરી બને છે. આથી ધીમે ધીમે તેમની વચ્ચે સામાજિક અંતરમાં ઘટાડો થવા લાગ્યો છે.
- (8) **લોકોની ભાગીદારી વધી :** પંચાયતી રાજની સ્થાપના પાછળનો હેતુ ગ્રામવિકાસનાં કાર્યોમાં લોકોની ભાગીદારી વધારવાનો હતો. તેમાં સફળતા મેળવી શકાઈ છે, જે કેટલાક અભ્યાસો પરથી જણાય છે. હવે ગામડાંઓમાં પંચાયતનું મકાન, ગોબરગેસ પ્લાન્ટ, વોટરવર્ક્સ, જાહેર શૌચાલય, રસ્તા પરની લાઈટ અને વૃક્ષો વગેરે સગવડો ઊભી થઈ છે. તે જ રીતે ઘણાં ગામડાંઓમાં લોકોનો અમુક ફાળો તથા સરકારી મદદ મેળવીને વીજળીકરણ કરવામાં આવ્યું છે. લોકોએ સ્વૈચ્છિક શ્રમ સ્વરૂપે ગામના વિકાસમાં ફાળો આપીને રસ્તા પણ બનાવ્યા છે.

પંચાયતી રાજની કેટલીક નકારાત્મક સામાજિક અસરો પણ પડી છે, જે ટૂંકમાં નીચે મુજબ દર્શાવી શકાય :

- (1) **જૂથવાદ અને પક્ષાપક્ષી :** પંચાયતી રાજની ચૂંટણીઓએ ગામડાંમાં પણ પક્ષાપક્ષી અને જૂથવાદને ઉત્તેજન આપ્યું છે. ચૂંટણી વખતે ગામડાંમાં જુદા જુદા રાજકીય પક્ષો સક્રિય બની પોતાના ઉમેદવારો માટે ટેકો મેળવવા જૂથો ઊભાં કરે છે. પરિણામે કેટલીક વખત ગામડાંમાં કાયમી કડવાશનાં બીજ રોપાય છે.
- (2) **જ્ઞાતિવાદને ઉત્તેજન :** પંચાયતની ચૂંટણીઓમાં વિવિધ જ્ઞાતિઓ પોતાના સંખ્યાબળને આધારે ઉમેદવારો ઊભા કરે છે. તેથી ક્યારેક ઉમેદવારની વ્યક્તિગત લાયકાતો ગૌણ બની જાય છે અને ચૂંટણી જીતવા માટે જ્ઞાતિનું પીઠબળ નિર્ણાયક બને છે, એટલે કે મોટું સંખ્યાબળ ધરાવતી જ્ઞાતિનો ઉમેદવાર વ્યક્તિગત

લાયકાતની બાબતમાં બીજા ઉમેદવારો કરતાં નબળો હોવા છતાં તે જ્ઞાતિના સભ્યોનો ટેકો મેળવવા માટે ચૂંટણીના પ્રચારમાં જ્ઞાતિનાં હિતોને પ્રાધાન્ય આપે છે અને પોતાની જ્ઞાતિને આગળ લાવવા માટેનાં વચનો આપે છે. આથી ગામડાંમાં જ્ઞાતિવાદને ઉત્તેજન મળે છે તેથી જ્ઞાતિપ્રથાને નાબૂદ કરવાના બંધારણીય આદર્શની પીછેહઠ થાય છે.

(3) આંતરજાતીય સંઘર્ષ : જ્ઞાતિવાદ આંતરજાતીય સંઘર્ષ ઊભા કરે છે. વિવિધ જ્ઞાતિઓ વચ્ચેના હિત સંઘર્ષ અને જૂથવાદ તેમની વચ્ચે સંઘર્ષ પેદા કરે છે. પંચાયતની ચૂંટણી પછી કેટલાંક ગામડાંઓમાં વિવિધ જ્ઞાતિઓ વચ્ચે ઝઘડા, મારામારી અને સંઘર્ષના બનાવો પણ બને છે. આમ, પંચાયતી રાજ પદ્ધતિની કેટલીક મર્યાદાઓ પણ જોવા મળે છે.

પંચાયતી રાજ - 73મા બંધારણીય સુધારાની વિશેષતાઓ

ગ્રામસભાને પંચાયતી રાજપ્રણાલીનો આધાર માનવામાં આવી છે. આ ગ્રામસભાઓ રાજ્ય વિધાનમંડળી દ્વારા સોંપવામાં આવેલાં કાર્યો તથા અધિકારોનો ઉપયોગ કરશે.

ગ્રામ, મધ્યવર્તી અને જિલ્લા સ્તરો પર પંચાયતો ત્રણ સ્તરે વહેંચાયેલી હશે. 20 લાખની જનસંખ્યા ધરાવતાં રાજ્યોને એ અધિકાર હશે કે જો તેઓ ઇચ્છે તો મધ્યવર્તી સ્તરે પંચાયતોની રચના ન કરે. કલમ 243ને આધીન રાષ્ટ્રપતિ દ્વારા કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશો માટે વિશેષ વ્યવસ્થા અંતર્ગત પણ સભ્યો બની શકશે. પ્રત્યક્ષ રીતે ત્રણેય સ્તરે સભ્યોની ચૂંટણી થશે. ગ્રામ પંચાયતોનો પ્રધાન મધ્યવર્તી સંસ્થાઓનો સભ્ય બની શકશે. આ જ રીતે મધ્યવર્તી સ્તરનો સભ્ય જિલ્લા સંસ્થાઓનો પણ સભ્ય બની શકશે.

પ્રત્યેક સ્તરે પંચાયતોનો કાર્યકાળ પાંચ વર્ષનો હશે અને કાર્યકાળ પૂરો થાય તે પહેલાં ચૂંટણી કરાવી લેવામાં આવશે. પંચાયત ભંગ કરવાની સ્થિતિ આવે તો છ મહિનાની અંદર ચૂંટણી કરાવવી અનિવાર્ય બની જશે.

તમામ પંચાયતોમાં અનુસૂચિત જાતિઓ અને અનુસૂચિત જનજાતિ માટે તેમની વસ્તી પ્રમાણે બેઠકો અનામત રાખવામાં આવશે. કુલ બેઠકોની $\frac{1}{3}$ બેઠકો મહિલાઓ માટે અનામત રહેશે. આ જ રીતે પંચાયતમાં પણ પ્રત્યેક સ્તરે અધ્યક્ષોના હોદ્દાની કુલ સંખ્યામાં ઓછામાં ઓછા એક તૃતીયાંશ હોદ્દાઓ મહિલાઓ માટે અનામત રહેશે. રાજ્યોની જનસંખ્યામાં અનુસૂચિત જાતિઓ અને અનુસૂચિત જનજાતિઓમાં જનસંખ્યાનું જે પ્રમાણ છે તે જ પ્રકારનું એમના માટે અનામત હોદ્દાનું પણ પ્રમાણ રહેશે. આ સિવાય રાજ્યોનાં વિધાનમંડળો દ્વારા પંચાયતમાં કોઈ પણ સ્તરે અથવા અધ્યક્ષોના હોદ્દા માટે કોઈ પણ સ્તરે પછાત જાતિઓના નાગરિકો માટે હોદ્દો અનામત રાખી શકાય છે.

24 એપ્રિલ, 1993થી એટલે કે 73મો બંધારણીય સુધારો અમલમાં આવ્યો તે તારીખથી એક વર્ષની અંદર અને તે પછી પાંચ વર્ષની સમાપ્તિ પછી તમામ રાજ્યોમાં એક નાણાં પંચની રચના કરવામાં આવશે, જે રાજ્યો અને તમામ સ્તરે પંચાયતો વચ્ચે નાણાકીય સંસાધનોના વિતરણ તથા હસ્તાંતરણના નિયંત્રિત સિદ્ધાંતો અને પંચાયતોની નાણાકીય સ્થિતિ સુધારવાના ઉપાયો પર વિચાર કરશે.

વિકાસ યોજનાઓ લાગુ કરવા માટે પંચાયતોને પૂરતા પ્રમાણમાં નાણાં ઉપલબ્ધ કરાવવામાં આવશે.

પંચાયતોને કર એકત્રિત કરવાની મંજૂરી આપવી અથવા મહેસૂલનો કેટલો ભાગ પંચાયતી રાજ સંસ્થાઓને આપવો કે નહિ તે બાબત રાજ્ય સરકાર પોતે નક્કી કરશે.

પંચાયતોની મતદાતા સૂચિ તૈયાર કરવાનું અને દરેક ચૂંટણી કરાવવાનું કામ રાજ્ય ચૂંટણી પંચનું હશે. જેની રચના તમામ રાજ્યોમાં કરવામાં આવશે.

જો કોઈ વ્યક્તિને રાજ્ય વિધાનમંડળના ચૂંટણીના કોઈ કાયદા દ્વારા કે પછી રાજ્યના અન્ય કોઈ કાયદા દ્વારા અયોગ્ય ઠેરવવામાં આવશે તો તે વ્યક્તિ પંચાયતની સભ્ય બની શકશે નહિ.

અંતમાં 29 મતોવાળી અગિયારમી અનુસૂચિ કલમ 243 જોડવામાં આવી છે. જેના દ્વારા સ્થાનિક મહત્વનાં કાર્યોની યોજના બનાવવાની અને અમલીકરણમાં પંચાયતી રાજ સંસ્થાઓને પ્રભાવક ભૂમિકા આપવામાં આવે છે. આ મુદ્દાઓમાંથી કેટલાક નીચે જણાવ્યા તે પ્રમાણેના છે :

- (1) કૃષિ અંતર્ગત કૃષિ વિસ્તરણ.
- (2) ભૂમિ સુધારણાને લાગુ કરવી.

(3) લઘુ સિંચાઈ, જળપ્રબંધ અને જળવિકાસ.

સામુદાયિક વિકાસ માટે લોકભાગીદારી અને નિયમાનુસાર કાર્ય કરવું જરૂરી છે; પરંતુ જો તેમાં કોઈ કક્ષાએ વિચલિત વર્તન કે ધોરણભંગ થાય તો સામુદાયિક વિકાસ પર તેની વિપરીત અસર થવાની શક્યતાને નકારી શકાય નહિ. આવા ધોરણભંગ વર્તનની માહિતી હવે પછીના એકમમાં જોઈશું.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના સવિસ્તાર જવાબ લખો :

- (1) પંચાયતી રાજનો અર્થ અને ઉદ્દેશો સ્પષ્ટ કરો.
- (2) પંચાયતી રાજના ત્રિ-સ્તરીય માળખાનો ખ્યાલ સમજાવો.
- (3) પંચાયતી રાજની સામાજિક અસરો વર્ણવો.

2. નીચેના પ્રશ્નોના મુદ્દાસર જવાબ લખો :

- (1) ગ્રામ પંચાયતનાં કાર્યો.
- (2) જિલ્લા પંચાયતનું માળખું(રચનાતંત્ર) સ્પષ્ટ કરો.
- (3) પંચાયતી રાજની નકારાત્મક અસરો સમજાવો.
- (4) '73મો બંધારણીય સુધારો' સ્પષ્ટ કરો.

3. નીચેના પ્રશ્નોના ટૂંકમાં જવાબ આપો :

- (1) ગ્રામસભા ટૂંકમાં સ્પષ્ટ કરો.
- (2) તાલુકા પંચાયતની સામાજિક ન્યાય સમિતિ સમજાવો.
- (3) ગ્રામસેવકની કામગીરી ટૂંકમાં જણાવો.
- (4) પંચાયતી રાજની વ્યાખ્યા આપો.
- (5) તાલુકા પંચાયતની સમિતિઓનાં નામ આપો.

4. નીચેના પ્રશ્નોના એક વાક્યમાં જવાબ લખો :

- (1) ગ્રામ પંચાયતનાં વિકાસાત્મક કાર્યો કયા-કયા છે ?
- (2) તાલુકા પંચાયતના પ્રમુખ કોણ બને છે ?
- (3) જવાહરલાલ નહેરુ પંચાયતી રાજ વિશે શું કહે છે ?
- (4) TDOનું પુરૂ નામ આપો.
- (5) DDOનું પુરૂ નામ આપો.

5. નીચેના પ્રત્યેક પ્રશ્નમાં આપેલા વિકલ્પમાંથી યોગ્ય વિકલ્પ પસંદ કરી સાચો ઉત્તર આપો :

- (1) 'પંચાયતી રાજની સ્વતંત્રતા પાયાથી શરૂ થવી જોઈએ', આ વિધાન કોનું છે ? ☐
(અ) જવાહરલાલ નહેરુ (બ) મહાત્મા ગાંધી
(ક) લોર્ડ મેયો (ડ) બળવંતરાય મહેતા
- (2) પંચાયતી રાજ એટલે..... ☐
(અ) સત્તાનું વિકેન્દ્રીકરણ (બ) સત્તાનું કેન્દ્રીકરણ
(ક) તટસ્થ સત્તા (ડ) સત્તાવિહીનતા
- (3) પંચાયતી રાજમાં સ્ત્રી-અનામત કેટલા ટકા હોય છે ? ☐
(અ) 22 % (બ) 33 % (ક) 44 % (ડ) 40 %
- (4) ગામના વિકાસ અને વહીવટનું મુખ્ય કામ કોણ કરે છે ? ☐
(અ) સરપંચ (બ) ગ્રામસભા
(ક) પંચાયત કર્મચારી (ડ) કારોબારી સમિતિ

- (5) 73મો બંધારણીય સુધારો ક્યારે અમલમાં આવ્યો ? ☐
- (અ) 24 એપ્રિલ, 1993 (બ) 22 માર્ચ, 1994
- (ક) 1 ડિસેમ્બર, 1990 (ડ) 1 જાન્યુઆરી, 2000
- (6) પંચાયતનો કાર્યકાળ કેટલાં વર્ષનો હોય છે ? ☐
- (અ) પાંચ વર્ષ (બ) ત્રણ વર્ષ
- (ક) એક વર્ષ (ડ) બે વર્ષ
- (7) પંચાયતી રાજનું ત્રિ-સ્તરીય માળખું કઈ સમિતિએ આપ્યું ? ☐
- (અ) સેવક સમિતિ (બ) બળવંતરાય મહેતા સમિતિ
- (ક) મેટકાફ સમિતિ (ડ) બ્રિટિશ સમિતિ
- (8) લૉર્ડ રિપને સ્થાનિક સ્વરાજ્ય સંસ્થાઓના સિદ્ધાંતો કઈ સાલમાં નક્કી કર્યા ? ☐
- (અ) 1882 (બ) 1801
- (ક) 1909 (ડ) 1947

પ્રવૃત્તિ

- કોઈ પણ એક ગામનાં પંચાયત ઘરની મુલાકાત લો.
- વર્ગમાં પંચાયતી રાજના ત્રિ-સ્તરીય માળખા મુજબ વિદ્યાર્થીઓની ગોઠવણી કરો.
- તાલુકા અને જિલ્લા પંચાયતની મુલાકાત લો.
- પંચાયતોની ચૂંટણી પ્રક્રિયાની સમજ મેળવવા માટે શાળામાં મોકપોલનું આયોજન કરો.
- ગામમાં પંચાયતોની કામગીરીનું મૂલ્યાંકન કરી અહેવાલ તૈયાર કરો.

પ્રસ્તાવના

વિદ્યાર્થીમિત્રો, એકમ-8માં આપે પંચાયતી રાજના ત્રિસ્તરીય માળખાં અંગેની માહિતી મેળવી. પંચાયતી રાજના અસરકારક અમલીકરણ માટે ત્રણેય સ્તરમાં સભ્યોની નિષ્ઠાપૂર્વકની ભૂમિકાની ભજવણી આવશ્યક છે. સભ્યો પોતાના દરજ્જા અનુસાર ભૂમિકાને યોગ્ય રીતે ભજવી શકે તે માટે ધોરણોનું માળખું રચાયેલું હોય છે. ધોરણોનું આ માળખું વ્યક્તિને ભૂમિકા ભજવવા માટે માર્ગદર્શન પૂરું પાડે છે. જ્યારે કોઈ સભ્ય આ માળખામાં દર્શાવેલાં ધોરણોથી વિરુદ્ધનું વર્તન કરે છે ત્યારે ધોરણભંગની પરિસ્થિતિ નિર્માણ પામે છે. વિદ્યાર્થીમિત્રો, આ એકમમાં આપણે ધોરણભંગ વર્તન કોને કહેવાય અને તેની લાક્ષણિકતાઓ કઈ કઈ છે તે અંગેની સમજ મેળવી, બાળ અપરાધ અને યુવાઅજંપાની ચર્ચા કરીશું.

સમાજમાં પ્રવર્તમાન નિયમો માટે સમાજશાસ્ત્રમાં ‘સામાજિક ધોરણો’ શબ્દ પ્રયોજાય છે. સામાજિક ધોરણો સાર્વત્રિક રીતે વિશ્વના તમામ સમાજોમાં જોવા મળે છે. કોઈ પણ સામાજિક વ્યવસ્થાના અસ્તિત્વનો આધાર સામાજિક ધોરણો છે. આ ધોરણો જ સમાજના સભ્યોને વર્તન કરવા અંગે માર્ગદર્શન પૂરું પાડતા હોય છે. સામાજિક ધોરણ એ સમાજવ્યવસ્થાનો પાયો છે અને સમાજની વ્યવસ્થા ધોરણોના આધાર પર ચણાયેલી ઈમારત છે. વિદ્યાર્થીમિત્રો, કલ્પના કરો કે તમે જે શાળામાં અભ્યાસ કરો છો, તે શાળાના કોઈ નિયમો જ ન હોય તો શાળાનું અસ્તિત્વ સંભવી શકે ખરું ? સામાજિક ધોરણ દ્વારા સમાજ સભ્યોનાં વર્તનનું નિયંત્રણ કરી એકતા, સુગ્રથન અને સાતત્ય જળવાઈ રહે તે માટે પ્રયત્ન કરે છે. આવો પ્રયત્ન સમાજમાં સમૂહજીવનના વાતાવરણનું સર્જન કરે છે અને સામાજિક સંબંધો બાંધવામાં તથા વ્યક્તિની જરૂરિયાતો પૂર્ણ કરવામાં મદદરૂપ થાય તેવું વર્તન કરવા માટે પ્રેરે છે.

સામાજિક ધોરણોનું પાલન કરવાના સંદર્ભે સમાજમાં બે પ્રકારનાં વર્તન જોવા મળે છે :

(1) ધોરણ અનુરૂપ વર્તન (ધોરણ અનુરૂપતા)

(2) ધોરણ વિરુદ્ધ વર્તન (ધોરણભંગ અથવા સામાજિક વિચલન)

દરેક સમાજને પોતપોતાનાં આગવાં ધોરણો હોય છે. આ ધોરણોમાં લોકરીતિઓ, રિવાજો, મૂલ્યો, ટ્રાફિકના નિયમો, રાજ્યએ ઘડેલા કાયદાઓ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. દરેક સમાજના સભ્યો પોતાના સમાજમાં પ્રવર્તતાં સામાજિક ધોરણોનો સ્વીકાર કરી, ધોરણોની મર્યાદામાં રહી, તે મુજબ પોતાનો વર્તનવ્યવહાર ગોઠવે તો તેને ધોરણ અનુરૂપ વર્તન કહેવાય. સમાજના તમામ સભ્યો દ્વારા હંમેશાં ધોરણ અનુરૂપ વર્તન થતું જ હોય કે થાય તેવું જોવા મળતું નથી. સમાજના કેટલાક સભ્યો દ્વારા ક્યારેક જાણતાં-અજાણતાં ધોરણોથી વિરુદ્ધ વર્તન થઈ જતું હોય છે. આવું સામાજિક ધોરણથી વિરુદ્ધનું વર્તન એટલે સામાજિક ધોરણભંગ વર્તન કે સામાજિક વિચલન. જો સમાજમાં ધોરણભંગ વર્તનની માત્રા અને પ્રમાણમાં વધારો થાય તો તે સમાજ માટે પડકારરૂપ અને સમસ્યારૂપ બને છે. સમાજની એકતા અને સુગ્રથન જોખમાય છે. તેથી સમાજશાસ્ત્રમાં સામાજિક ધોરણભંગ વર્તનનો અભ્યાસ કરવામાં આવે છે.

સામાજિક ધોરણભંગ વર્તનની વ્યાખ્યા

હોર્ટન અને હન્ટ — ‘સમાજના ધોરણોનું અનુસરણ કરવાની કોઈ પણ નિષ્ફળતા એટલે સામાજિક ધોરણભંગ.’

માર્શલ ક્લિનાર્ડ — ‘સમાજ દ્વારા અમાન્ય કે પ્રતિબંધિત દિશામાં સભ્યોનો સામાજિક વ્યવહાર સદ્ય વર્તનની સીમાની બહાર જાય તેને સામાજિક ધોરણભંગ કહેવાય.’

સમાજશાસ્ત્રી રોબર્ટ મર્ટનના મતે સમાજ માન્ય ધોરણોથી વિરુદ્ધનું વ્યક્તિનું વર્તન એટલે સામાજિક ધોરણભંગ. મર્ટને ધોરણભંગના ખ્યાલને વધુ સ્પષ્ટ કરવા માટે એનોમીનો સિદ્ધાંત આપ્યો હતો. જ્યારે હાવર્ડ બેકર, ધોરણભંગને સમાજ દ્વારા સ્વીકારાયેલ નિયમોના ભંગ તરીકે ઓળખાવે છે. ટૂંકમાં સામાજિક ધોરણભંગ વર્તન એટલે સમાજે રચેલાં કે પ્રસ્થાપિત કરેલાં ધોરણોથી વિરુદ્ધનું વર્તન કે ધોરણોનો ભંગ કરતું વર્તન.

સમાજવ્યવસ્થાની જાળવણી માટે બે પ્રકારનાં ધોરણો જોવા મળે છે : (1) હકારાત્મક ધોરણો એટલે કે વ્યક્તિએ કેવું વર્તન કરવું તે દર્શાવતાં ધોરણો. દા.ત., વડીલોને આદર આપવો અને (2) નકારાત્મક ધોરણો એટલે કે વ્યક્તિએ કેવું વર્તન ન કરવું તે દર્શાવતાં ધોરણો. દા.ત., ચોરી ન કરવી.

ટૂંકમાં એમ કહી શકાય કે સામાજિક ધોરણો વ્યક્તિનું કયું વર્તન યોગ્ય છે અને કયું વર્તન અયોગ્ય છે, કયું વર્તન ઉચિત છે કે કયું વર્તન અનુચિત છે તે અંગેની સ્પષ્ટતા કરી આપતાં હોય છે. સામાજિક ધોરણોના નિર્માણમાં વ્યક્તિ અને સમાજ બંને પરસ્પર ગાઢ રીતે સંકળાયેલા છે. અત્રે ઉલ્લેખનીય છે કે જે ધોરણોને સમાજનું કે સમૂહનું સમર્થન મળે છે, એવાં ધોરણોને જ સામાજિક ધોરણો કહેવાય. તમામ પ્રકારનાં ધોરણોને આપણે સામાજિક ધોરણો

કહી શકીએ નહિ. સમાજ દ્વારા રચાયેલાં કે ઘડાયેલાં આ ધોરણોનું પાલન કરીને વ્યક્તિ સામાજિક વ્યવસ્થાની જાળવણીમાં યોગદાન આપે છે.

સામાજિક ધોરણભંગ વર્તનની આટલી પ્રાથમિક સમજૂતી મેળવ્યા બાદ હવે આપણે તેની લાક્ષણિકતાઓનો પરિચય મેળવીએ.

સામાજિક ધોરણભંગ વર્તનનાં લક્ષણો :

(1) સામાજિક ધોરણભંગ વર્તન એ વાર્તાનિક ઘટના છે :

સમાજમાં પ્રસ્થાપિત ધોરણો વ્યક્તિનાં વર્તનમાં અભિપ્રેત થતાં હોય છે. ધોરણોના સંદર્ભમાં જ વ્યક્તિ સમાજમાં પોતાના વર્તન-વ્યવહાર કરતો હોય છે. આ અર્થમાં ધોરણ અનુરૂપતા અને ધોરણભંગ એ વાર્તાનિક ઘટના છે.

(2) સામાજિક ધોરણભંગ વર્તન એ સાર્વત્રિક ઘટના છે :

વિશ્વનો કોઈ પણ સમાજ - પછી તે સાદો સમાજ હોય કે વિકસિત સમાજ, તેમાં વત્તા-ઓછા પ્રમાણમાં ધોરણભંગ વર્તન જોવા મળતું હોય છે. સામાન્યતઃ સમાજનો દરેક સભ્ય ધોરણનું પાલન કરી વર્તન કરે એ ઇચ્છનીય હોય છે; પરંતુ હંમેશાં સમાજના તમામ સભ્યોથી દરેક પરિસ્થિતિમાં ધોરણોનું પાલન કરવું શક્ય બનતું નથી અને તેથી જ ધોરણભંગ વર્તનની ઘટના સર્જાતી હોય છે. આ અર્થમાં સામાજિક ધોરણભંગ વર્તન એક સાર્વત્રિક ઘટના છે એમ કહી શકાય.

(3) સામાજિક ધોરણભંગ વર્તન સાપેક્ષતા ધરાવે છે :

સામાજિક ધોરણભંગ વર્તન સાપેક્ષ છે. એક સમાજમાં જે વર્તન ધોરણભંગ ગણાતું હોય તે વર્તન બીજા સમાજમાં ધોરણભંગ વર્તન ન પણ હોય. દા.ત., ગુજરાતમાં મદ્યપાન કરવું તે ધોરણભંગ વર્તન છે, જ્યારે મહારાષ્ટ્રમાં તે ધોરણભંગ વર્તન ગણાતું નથી. કોઈ પણ સમાજનાં ધોરણોને તે સમાજની સંસ્કૃતિ અને મૂલ્યો સાથે સીધો સંબંધ હોય છે. મૂલ્યો અને સંસ્કૃતિમાં તફાવત હોવાને કારણે તે સમાજનાં ધોરણો અન્ય સમાજ કરતાં અલગ હોય તે સમજી શકાય તેવી બાબત છે. આ અર્થમાં સામાજિક ધોરણભંગ વર્તન સાપેક્ષતા ધરાવે છે.

(4) સામાજિક ધોરણભંગ વર્તનનું વૈવિધ્ય :

જ્ઞાતિ, જાતિ, ધર્મ, ગામડું, શહેર જેવી બહુવિધતા ધરાવતા ભારતીય સમાજમાં ધોરણોની બહુવિધતા જોવા મળે છે. ધોરણોનું આવું વૈવિધ્ય ધોરણભંગ વર્તનની શક્યતા વધારે છે. આથી ધોરણભંગ વર્તનની સાથે સહ્ય વર્તનની સીમાના ખ્યાલને સમજવો જરૂરી છે. આ ખ્યાલ મુજબ જ્યાં સુધી સમાજના સભ્યો ધોરણની સહ્ય સીમા કે મર્યાદામાં રહીને વર્તન-વ્યવહાર કરે ત્યાં સુધી તે વર્તન ધોરણભંગ વર્તન ગણાતું નથી; પરંતુ જ્યારે વ્યક્તિ કે સમૂહ સમાજે નિયત કરેલી આ સહ્ય-સીમા રેખાને ઓળંગે છે ત્યારે તે સામાજિક ધ્યેયપ્રાપ્તિ માટે પડકારજનક બને છે. આથી વ્યક્તિનું કે સમૂહનું આવું વર્તન ધોરણભંગ વર્તન બને છે.

(5) સામાજિક ધોરણભંગ વર્તન સામાજિક અપેક્ષાઓથી વિરુદ્ધનું વર્તન છે :

દરેક સમાજ પોતાના અસ્તિત્વને ટકાવવા, વ્યક્તિના વર્તનનું નિયંત્રણ કરવા સામાજિક ધોરણો ઘડે છે. તેથી સ્વાભાવિક રીતે જ સામાજિક ધોરણ સાથે સામાજિક અપેક્ષાઓ જોડાયેલી હોય છે. સામાજિક વ્યવસ્થાની જાળવણી થાય, સામાજિક સંવાદિતા ટકી રહે અને સામાજિક ધ્યેયોની પ્રાપ્તિ સરળ બને તે માટે સમાજ પોતાના સભ્યો પાસેથી ધોરણ અનુરૂપ વર્તનની અપેક્ષા રાખે છે. સમાજની આ અપેક્ષાથી વિરુદ્ધનું વર્તન સામાજિક ધોરણભંગ વર્તન તરીકે ઓળખાય છે.

(6) સામાજિક ધોરણભંગ વર્તન અનિચ્છનીય સામાજિક વર્તન છે :

વ્યક્તિ કે સમૂહનાં જે વર્તનથી સામાજિક વ્યવસ્થાતંત્ર ખોરવાય એવી સ્થિતિ સમાજના મોટા ભાગના લોકો માટે હંમેશાં અનિચ્છનીય હોય છે. કોમી હુલ્લડો, નક્સલવાદ, નશીલાં દ્રવ્યોની હેરાફેરી જેવી અનેક પરિસ્થિતિ મોટાભાગના લોકો માટે અનિચ્છનીય હોય છે. ધોરણભંગ વર્તનથી ઊભી થતી અરાજકતા તરફ તેઓ નારાજગી વ્યક્ત કરતા હોય છે. આ રીતે જોઈએ તો સામાજિક ધોરણભંગ વર્તન અનિચ્છનીય સામાજિક વર્તન છે.

કોઈ પણ સમાજની વ્યક્તિના ધોરણભંગ વર્તન માટે અનેક પરિબળો જવાબદાર હોય છે. નબળું સામાજિકીકરણ, ધોરણોનો નબળો અમલ, નબળી સજાપદ્ધતિ, ધોરણોનો અસ્પષ્ટ વિસ્તાર, ભ્રષ્ટાચારી અમલીતંત્ર, ધોરણો વચ્ચેની વિસંવાદિતા, બચાવ પ્રયુક્તિઓ અને સમૂહ માધ્યમો જેવાં પરિબળો ધોરણભંગ વર્તનની સ્થિતિ નિર્માણ કરવામાં સહાયક બને છે. સામાન્ય સંજોગોમાં સામાજિક ધોરણભંગ વર્તન સમાજ માટે હાનિકારક હોય છે એવું માનવામાં આવે ત્યારે એક બાબત ધ્યાનમાં રાખવી ઘટે તે એ છે કે ધોરણભંગ વર્તનની ઘટના ક્યારેક સમાજમાં પરિવર્તનને

જન્મ આપી સમાજ માટે ફાયદાકારક પણ બનતી હોય છે. સમાજમાં પ્રવર્તતાં કેટલાંક ધોરણો કે જે સમાજના વિકાસમાં અવરોધક બની સમાજમાં જડતા ફેલાવતા હોય ત્યારે તે ધોરણોનો ભંગ કરતું વર્તન સમાજ માટે રચનાત્મક ભૂમિકા પણ ભજવતા હોય છે. જેમ કે, રાજારામમોહન રાયનો સતીપ્રથાનો વિરોધ કે ગાંધીજી દ્વારા કરવામાં આવેલી દાંડીકૂચ. આમ, સામાજિક ધોરણભંગ વર્તનની ઘટના એ ખંડનાત્મક અને રચનાત્મક એમ બંને સ્વરૂપે જોવા મળતી હોય છે.

ધોરણભંગ વર્તનમાં અપરાધી વર્તન અને સમાજવિરોધી વર્તન - એ બંનેનો સમાવેશ થઈ જાય છે. સમાજમાં કોઈ વ્યક્તિ કે સમૂહ રાજ્યએ ઘડેલા કાયદા કે કાનૂનનું ઉલ્લંઘન કરે છે, ત્યારે તેને અપરાધ કહેવામાં આવે છે. દા.ત., 1961માં ઘડાયેલ દહેજ પ્રતિબંધક કાયદા વિરુદ્ધનું વર્તન. જોકે અપરાધની પરિભાષા સમયાંતરે બદલાતી હોય છે. કોઈ એક વર્તન માટે જે-તે સમયે કાયદો બનાવવામાં આવે તો કાયદો બન્યા પહેલાં તે વર્તનને અપરાધ ગણાવી શકાય નહિ; પરંતુ કાયદો બન્યા પછી તેને અપરાધ કહેવામાં આવે છે. દા.ત., 2005નો ઘરેલું હિંસા અધિનિયમ. જ્યારે વ્યક્તિ કે સમૂહ સમાજમાં પ્રસ્થાપિત લોકરીતિ, રિવાજ, રૂઢિઓ જેવાં ધોરણોનું ઉલ્લંઘન કરે છે ત્યારે વ્યક્તિ કે સમૂહના આ વર્તનને સમાજવિરોધી વર્તન ગણાવી શકાય. દા.ત., આંતરજાતીય કે આંતરધર્મીય લગ્ન.

વિદ્યાર્થીમિત્રો, ધોરણભંગ વર્તનની સમજૂતી મેળવ્યા બાદ હવે આપણે બાળ અપરાધ વિશે માહિતી મેળવીએ.

બાળ અપરાધ :

માનવજીવનના પ્રારંભિક તબક્કાથી જ બાળક સમાજનાં ધોરણો, મૂલ્યો, જેવી સાંસ્કૃતિક બાબતોને જીવનમાં આત્મસાત્ કરવા માટે પ્રયત્નશીલ હોય છે. ખાસ કરીને અન્યના અનુકરણથી શીખીને ભાવિ જીવનમાં સમજદાર વ્યક્તિ તરીકેની ભૂમિકા ભજવવા માટે તે તૈયાર થતો હોય છે. બાલ્યાવસ્થામાં બાળકમાં અજ્ઞાનતા, અણસમજ, ચંચળતા હોય છે. આ અવસ્થામાં સમાજ કે કાયદાના ધોરણથી વિરુદ્ધ વર્તન જોવા મળે ત્યારે તેવું વર્તન કરનારાં બાળકોનાં વર્તનો આપણને બાળ અપરાધ વિશે વિચારવા પ્રેરે છે.

બાળ અપરાધને અંગ્રેજીમાં ‘Juvenile Delinquency’ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. બાળ અપરાધનો ખ્યાલ ઉંમર સાથે સંકળાયેલો છે. સામાન્ય રીતે 7 વર્ષથી 18 વર્ષની વયેની ઉંમર ધરાવતી વ્યક્તિના ગેરકાનૂની વર્તનને બાળ અપરાધ તરીકે અને આવું ગેરકાનૂની વર્તન કરનાર બાળકને બાળ અપરાધી તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. સમાજમાં જોવા મળતા અને વધતા જતાં બાળ અપરાધના વ્યાપથી સમાજશાસ્ત્રીઓ અને માનવશાસ્ત્રીઓનું ધ્યાન આકર્ષાયું છે. વર્તમાન સમયમાં ભારતમાં બાળ અપરાધના વધતા જતા પ્રમાણ અને તેની ઉંમરને ધ્યાનમાં લઈ સંસદે ખરડો પસાર કર્યો તે મુજબ તા. 31-12-2015થી અમલમાં આવેલ જુવેનાઈલ જસ્ટિસ એક્ટની કલમ 2(12) ‘બાળક એટલે જેમની ઉંમર 18 વર્ષ સુધીની હોય’ તે ઉંમર સુધીના બાળક દ્વારા જ્યારે ધોરણ વિરુદ્ધનું વર્તન થાય તો તેને બાળ અપરાધ અને તેવું વર્તન કરનાર બાળકને બાળ અપરાધી કહેવાય.

બાળ અપરાધની વ્યાખ્યા

પારિભાષિક કોશ-સમાજશાસ્ત્ર : ‘વિશાળ અર્થમાં બાળ અપરાધ અમુક ઉંમરથી નીચેની ઉંમરનાં બાળકો અને કિશોરોના એવાં સમાજ વિરોધી કૃત્યો સૂચિત કરે છે કે જે સ્પષ્ટ રીતે કાયદાથી પ્રતિબંધિત થયા હોય છે અથવા કાયદામાં જે કૃત્યનું અર્થઘટન અપરાધ તરીકે કરીને તેની સામે કંઈક સત્તાવાર પગલાં નક્કી કરવામાં આવ્યા હોય એવાં કૃત્યો.

હંસા શેઠ - ‘સમાજશાસ્ત્રીય સંશોધનમાં ‘બાળ અપરાધી’ શબ્દ ફક્ત એવાં બાળકોને સૂચિત કરે છે કે જે બાળકોની સામે પોલીસ અધિકારીઓએ અથવા અદાલતી સત્તાવાળાઓએ સત્તાવાર રીતે કોઈ પગલાં લીધાં હોય છે.’

શેઠના - ‘બાળ અપરાધ એ જે તે પ્રદેશના કાયદા દ્વારા પરિભાષિત થયેલા નાની ઉંમરના બાળકો દ્વારા કરવામાં આવતું વિચલિત વર્તન છે.’

ટૂંકમાં બાળકો દ્વારા કરવામાં આવતાં એવાં વર્તનો કે જે સમાજના સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક માળખાંથી વિરુદ્ધનાં હોય અને સમગ્ર સમાજના વિઘટન માટે જવાબદાર હોય એટલે બાળ અપરાધ અને આવો અપરાધ કરનાર બાળક એટલે બાળ અપરાધી.

બાળ અપરાધનાં કારણો

સામાન્ય રીતે કોઈ ઘટના માટે માત્ર એક જ કારણ જવાબદાર હોય તેવું બનતું હોતું નથી. આ હકીકત બાળ અપરાધ માટે પણ એવી જ રીતે લાગુ પડે છે. બાળ અપરાધ માટે જોવા મળતાં અનેક કારણોની એક વિશેષતા એ છે કે આ બધાં જ કારણો એકબીજા સાથે એવી રીતે સંકળાયેલાં છે કે તેમને અલગ અલગ દર્શાવવા મુશ્કેલ

છે. બાળ અપરાધ માટે જવાબદાર કારણોને આપણે મુખ્યત્વે બે વિભાગમાં વિભાજિત કરીએ શકીએ :

(1) સામાજિક અને આર્થિક કારણ :

બાળકોનાં ધોરણભંગ વર્તન માટે સામાજિક-આર્થિક કારણોની પ્રબળ અસર જોવા મળે છે. સામાજિક-આર્થિક કારણોમાં કુટુંબ, શાળા, સમવયસ્ક જૂથો, સંપર્ક માધ્યમો વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. અહીં આ કારણોની વિસ્તૃત સમજ મેળવીએ.

(1) કુટુંબ :

કુટુંબ સામાજિકીકરણ કરનારું પાયાનું એકમ છે. માતા-પિતા અને બાળકો વચ્ચેના ખામીભર્યા સંબંધો, કુટુંબનું કદ, માતા-પિતા દ્વારા પ્રયોજવામાં આવતી બાળકના વર્તન માટેની નિયંત્રણશૈલી, કુટુંબનું શિક્ષણ, કુટુંબની સામાજિક-આર્થિક સ્થિતિ જેવાં અનેકવિધ પરિબળો બાળકનાં સામાજિકીકરણ પર અસર કરતાં હોય છે. કુટુંબ દ્વારા બાળકને મળતા પ્રેમ, લાગણી અને હૂંફ વડે બાળકની શારીરિક-માનસિક જરૂરિયાતો સંતોષાતી હોય છે. આ જરૂરિયાતોનો સંતોષ બાળકમાં સામાજિક-માનસિક સલામતીની લાગણી જન્માવે છે. જો પરિવારમાં બાલ્યાવસ્થાના તબક્કામાં પતિ-પત્ની વચ્ચેના કે માતા-પિતા અને સંતાનો વચ્ચેના સંબંધો ખામીભર્યા હોય તો બાળકનો ભાવાત્મક વિકાસ રુંધાય છે. કૌટુંબિક સંબંધોમાં આ પ્રકારની વિસંવાદિતા બાળકમાં અસલામતી અને તિરસ્કારની ભાવના જન્માવે છે. કુટુંબના સભ્યો સાથે તાદાત્મ્યના અભાવના કારણે બાળક પોતાનો મોટા ભાગનો સમય ઘરની બહાર પસાર કરવા પ્રેરાય છે. આવા સમયે જો તેને ઘરની બહાર પણ યોગ્ય વાતાવરણ ન મળે તો તે અપરાધી પ્રવૃત્તિ કરવા તરફ ધકેલાય છે.

ગરીબ કુટુંબમાં જો બાળકોની સભ્યસંખ્યા વધારે હોય તો તેની સીધી અસર બાળકના શિક્ષણ પર થતી હોય છે. આવા કુટુંબમાં ખૂબ નાની ઉંમરે બાળકે આર્થિક પ્રવૃત્તિમાં જોડાવું પડે છે. વળી, કુટુંબના વડીલો પણ આર્થિક જરૂરિયાતોની પૂર્તિ માટે વ્યસ્ત હોવાને કારણે તેઓ બાળકનાં ઉછેરમાં પૂરતું ધ્યાન આપી શકતા નથી. આવા સંજોગો બાળકને અપરાધી પ્રવૃત્તિ તરફ ખેંચી જાય છે.

કુટુંબમાં બાળકો સાથેની નિયંત્રણશૈલી પણ બાળકના સામાજિકીકરણમાં વિકૃતિ સર્જે છે. જેમ કે, માતા-પિતા દ્વારા સખત અને કડક નિયંત્રણ કે શિથિલ નિયંત્રણ કે પછી નિયંત્રણનો અભાવ તથા વિરોધાભાસી નિયંત્રણ પદ્ધતિ બાળકના વ્યક્તિત્વ વિકાસમાં અવરોધક બને છે. ક્યારેક બાળકની વાજબી જરૂરિયાતોની માંગને કડકપણે દબાવી દેવામાં આવે ત્યારે બાળક અનુચિત પ્રવૃત્તિ કરવા પ્રેરાય છે. દા.ત., ઘરમાંથી ભાગી જવું, નાની નાની ચોરી કરવી વગેરે. બાળકોનાં વર્તનને નિયંત્રિત કરવાની માતા-પિતા બંનેની પદ્ધતિમાં સમાનતા હોવી જરૂરી છે. જો તેમની પદ્ધતિમાં વિરોધાભાસ હોય તો બાળકમાં કોઈ એક ચોક્કસ વર્તનદબનનો વિકાસ થતો નથી. આવા સંજોગોમાં બાળક કુટુંબના સભ્યો સિવાય અન્યને પ્રેરણાસ્ત્રોત બનાવી તેના જેવું વર્તન કરવા પ્રેરાય છે, જે તેનામાં વિચલનની શક્યતા વધારે છે. વળી, છૂટાછેડા કે મૃત્યુ જેવાં કારણોથી ઊભા થયેલા ભગ્ન કુટુંબમાં બાળક વંચિતતા અનુભવે છે જે તેના સામાજિકીકરણને અસર કરે છે.

(2) શાળા :

કુટુંબની જેમ શાળા પણ સામાજિકીકરણ પર અસર કરતું એક અગત્યનું માધ્યમ છે. શાળાજીવનના અનુભવો બાળકના વ્યક્તિત્વના ઘડતરમાં મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. શાળા કક્ષાએ જો શિસ્તનો અતિરેક થાય કે બાળકને જાણે-અજાણે વારંવાર શિક્ષા કે સજાનો ભોગ બનવું પડતું હોય કે પછી માનસિક ત્રાસ આપે એવાં ધોરણો શાળામાં પ્રવર્તતાં હોય તો બાળક શાળા અને શિક્ષણથી વિમુખ થાય છે. આ પરિસ્થિતિથી દૂર રહેવાના પ્રયત્નના ભાગરૂપે બાળક શાળામાંથી પલાયન થવાનું કે નાસી જવાનું વધુ ઉચિત માને છે. શાળા અને ઘરમાંથી લાંબા સમય સુધી બહાર રહેવાનાં કારણે જો બહાર તેને યોગ્ય વાતાવરણ ન મળે તો અજાણતા પણ તેનાથી વિચલિત વર્તન થવાની શક્યતા વધી જાય છે.

(3) સમવયસ્ક જૂથ :

સમવયસ્ક જૂથ એટલે સમાન ઉંમરની વ્યક્તિઓનું બનેલું જૂથ. આ જૂથ બાળકના વિકાસ અને વ્યક્તિત્વ ઘડતરમાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. પોતાની જ ઉંમરના મિત્રો સાથેનો સંપર્ક અને સહવાસ તે જૂથ તરફ બાળકનું તાદાત્મ્ય અને આત્મીયતા વધારે છે. જુદી જુદી સાંસ્કૃતિક પૃષ્ઠભૂમિમાંથી આવતા આ જૂથના મિત્રોના આચાર-વિચારની સીધી અસર બાળકના માનસપટ પર પડતી હોય છે. આવા સમયે ખરાબ મિત્રોની સોબત તેને ધોરણ વિરુદ્ધ વર્તન કરવા પ્રેરણા આપે છે.

(4) સમૂહ માધ્યમો :

ચલચિત્રો, વર્તમાનપત્રો, ટેલિવિઝન, મોબાઈલ અને ઈન્ટરનેટ જેવાં સમૂહ માધ્યમોના અતિરેકથી બાળકો

જાણે-અજાણે ગુનાહિત પ્રવૃત્તિ તરફ ધકેલાય છે. આ સમૂહ માધ્યમો દ્વારા રોજબરોજ પ્રસારિત થતા અપરાધી વર્તનના સમાચારો અને અશ્લીલતાએ બાળમાનસ પર વિકૃત અસર ઊભી કરી છે. જિજ્ઞાસા, કુતૂહલ, અજ્ઞાનતા અને સારા-નરસાના વિવેકભાનનો અભાવ જેવાં પરિબળો બાળકને ધોરણભંગ વર્તન તરફ ખેંચી જાય છે.

(5) શહેરી વાતાવરણ :

શહેરી વાતાવરણ કેટલેક અંશે બાળકોના અપરાધી વર્તનને ઉત્તેજન પૂરું પાડે છે. શહેરી સમુદાય એક દૂરવર્તી સમુદાય છે. શહેરમાં ગુનાહિત વર્તનને છુપાવી શકાય તેમ હોવાથી બાળકને પોતાની ઓળખનો ભય ઓછો રહે છે. વળી, ગંદા વસવાટો, વસ્તીની ગીચતા જેવાં પરિબળોને કારણે સામાજિક નિયંત્રણની અસરકારકતા ઘટે છે. શહેરનું આવું વાતાવરણ બાળકની અપરાધી પ્રવૃત્તિમાં વધારો કરવામાં એક યા બીજી રીતે ભાગ ભજવે છે અને બાળકને ધોરણભંગ વર્તન તરફ ધકેલે છે.

(2) વ્યક્તિગત અને મનોવૈજ્ઞાનિક કારણ :

બાળ અપરાધ માટે વ્યક્તિગત અને મનોવૈજ્ઞાનિક કારણો પણ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. જો બાળક યોગ્ય-અયોગ્યનો વિચાર કરવા અશક્તિમાન હોય તો તે બાળક વિચલન તરફ વળે છે. આ ઉપરાંત વિદ્રોહ કરવાનું વલણ, મનસ્વીપણું, અસલામતીની લાગણી, ડરપોકપણું, આત્મનિયંત્રણનો અભાવ, લઘુતાગ્રંથિ, સહાનુભૂતિનો અભાવ, હતાશા, નિરાશા અને હિંસાત્મક પ્રવૃત્તિ જેવાં અનેક પરિબળોની હાજરી બાળકને સમાજવિરોધી કે ધોરણ વિરુદ્ધ વર્તન કરવા તરફ લઈ જાય છે.

ટૂંકમાં એક વાત ચોક્કસ છે કે કોઈ પણ બાળક જન્મથી અપરાધી હોતું નથી; પરંતુ તે બાળકની આજુબાજુનું વાતાવરણ અને વ્યક્તિમત્તાજન્ય પરિબળો તેને અપરાધી બનાવવા અને ધોરણભંગ વર્તન કરવામાં અગત્યની ભૂમિકા ભજવતા હોય છે. આથી એમ કહી શકાય કે વ્યક્તિત્વ એ સંસ્કૃતિની છીપમાં પાકતું મોતી છે.

આમ, ઉપર્યુક્ત પરિબળો બાળકના સામાજિક અને માનસિક વિકાસ પર અસર કરતાં હોય છે. આ પરિબળોમાંથી કોઈ એક પરિબળમાં ઊણપ ઊભી થાય તો તેની સીધી અસર બાળકના વર્તન પર થાય છે, જે તેને વિચલન કરવા પ્રેરે છે.

બાળ અપરાધ સુધારણા

બાળ અપરાધની સમસ્યા કોઈ પણ સમાજ માટે પડકારરૂપ છે. દેશની આવતીકાલ સમા આ બાળકોમાં રહેલ અપરાધી વૃત્તિને સજાના માધ્યમથી નહિ; પરંતુ સુધારણાના માધ્યમથી રચનાત્મક બનાવવી એ પાયાની જરૂરિયાત છે. આ બાબતને ધ્યાનમાં રાખીને ભારતના સંવિધાનમાં બાળકો માટે કેટલીક કાનૂની જોગવાઈઓ કરવામાં આવી છે. આ જોગવાઈઓ અનુસાર કેટલીક સંસ્થાઓની સ્થાપના પણ કરવામાં આવી છે, જેનું સંચાલન સરકારી અને બિનસરકારી સંસ્થાઓ દ્વારા થાય છે. રાજ્યને આ સંસ્થાઓની આર્થિક અને વહીવટી જવાબદારીઓ સોંપવામાં આવેલ છે. આ પૈકીની અગત્યની સંસ્થાઓ નીચે મુજબ છે :

(1) બાળ અદાલત :

દેશની સામાન્ય અદાલત કરતાં બાળ અદાલત જુદી પડે છે. ભારતમાં કોલકત્તામાં 1941માં પ્રથમ બાળ અદાલતની સ્થાપના કરવામાં આવી. બાળ અદાલતમાં સામાન્ય રીતે 16 વર્ષથી નીચેની ઉંમરનાં બાળકો કે જેણે અપરાધી પ્રવૃત્તિ કરી હોય, તેમની સામે કાર્યવાહી કરવામાં આવે છે. બાળ અદાલતના ન્યાયાધીશો કાયદાના નિષ્ણાત અને બાળમનોવિજ્ઞાનની તાલીમ પામેલા હોય છે. બાળ અદાલતનું વાતાવરણ સહાનુભૂતિપૂર્ણ હોય છે. બાળ અદાલત બાળકે કરેલા અપરાધી વર્તનનાં કારણોની સંપૂર્ણ જાણકારી મેળવી, બાળકને સજા નહિ; પરંતુ સુધારવા માટે સુધારણા ગૃહમાં મોકલી આપે છે.

(2) પ્રોબેશન :

પ્રોબેશન એટલે અજમાયશી મુક્તિ. જ્યારે કોઈ પણ બાળક પ્રથમ વખત ગુનાહિત પ્રવૃત્તિ કે વર્તન કરે અને તે બાળ અદાલતમાં સાબિત થઈ જાય ત્યારે તેવું વર્તન કરનાર બાળકને બાળ અદાલત સુધારગૃહમાં મોકલવાને બદલે પ્રોબેશન પર મોકલે છે. પ્રોબેશનના સમયમાં બાળ અપરાધીના કુટુંબ અને સમાજજીવન સાથેના સંબંધો યથાવત્ ચાલુ રહે છે; પરંતુ બાળ અદાલત જે સમયગાળો નક્કી કરે ત્યાં સુધી બાળ અપરાધીને પ્રોબેશન અધિકારીની દેખરેખ હેઠળ રહેવાનું હોય છે. ત્યાં પ્રોબેશન અધિકારી બાળ અપરાધીનાં દરેક ક્ષેત્રો જેવાં કે કુટુંબ, મિત્રો અને પડોશ જૂથ સાથેના વર્તનનું નિરીક્ષણ કરે છે. ટૂંકમાં પ્રોબેશન વ્યવસ્થાનો મુખ્ય હેતુ બાળ અપરાધીના સમાજજીવન અને કુટુંબજીવનને જાળવી રાખી બાળ અપરાધીની સુધારણા કરવી તે છે.

(3) સુધારશાળાઓ :

જે રાજ્યમાં બાળકાયદાઓ અમલમાં નથી તેવાં રાજ્યોમાં 1987માં રિફોર્મેટરી સ્કૂલ એક્ટની જોગવાઈ અનુસાર સુધારશાળાઓની સ્થાપના કરવામાં આવી છે. બાળ અદાલત જે બાળકોનો અપરાધ સાબિત થાય તેવાં બાળકોને આ સુધારશાળાઓમાં મોકલે છે. 15 વર્ષથી નીચેની ઉંમરના કોઈ બાળકે ગંભીર ગુનાઓ કર્યા હોય તેવાં બાળકોને 3 થી 7 વર્ષના સમયગાળા સુધી આ શાળામાં રાખવામાં આવે છે. આ સુધારશાળામાં બાળકને યોગ્ય વાતાવરણ અને જીવન-જરૂરિયાતની સગવડ આપી સુધારણા માટેના પ્રયાસો કરવામાં આવે છે. સાથે સાથે ભાવિ જીવનમાં સ્વાવલંબન પ્રાપ્ત કરી શકે અને આજીવિકા મેળવી શકે તે માટે બાળકોને ખાસ કરીને શિક્ષણ અને વ્યાવસાયિક તાલીમ મળી રહે તેવી જોગવાઈ કરવામાં આવે છે.

(4) બોસ્ટલ શાળાઓ :

બોસ્ટલ શાળાની સ્થાપના સૌપ્રથમ 1902માં ઈંગ્લેન્ડના બોસ્ટલ નામના શહેરમાં કરવામાં આવી હતી, તેથી આ શાળા બોસ્ટલ શાળાના નામથી ઓળખાય છે. કાનૂની જોગવાઈઓ અનુસાર ભારતમાં પણ આવી શાળાઓની સ્થાપના કરવામાં આવી છે. આ શાળામાં 15 થી 21 વર્ષ સુધીની ઉંમરના કિશોર અને યુવક અપરાધીઓની સુધારણા માટેની વિશિષ્ટ જોગવાઈઓનો પ્રબંધ કરવામાં આવ્યો છે. જે રાજ્યમાં બાળકાયદાઓ અમલમાં છે ત્યાં 15 થી 21 વર્ષ સુધીના બાળ અપરાધીઓને આ શાળામાં રાખવામાં આવે છે. બોસ્ટલ શાળા બે પ્રકારની છે : (1) બંધ બોસ્ટલ શાળા અને (2) ખુલ્લી બોસ્ટલ શાળા.

આ બંને પ્રકારની શાળામાં બાળ અપરાધીની વય મુજબ છોકરાઓ અને છોકરીઓને ઔદ્યોગિક તાલીમ આપવામાં આવે છે. આ તાલીમમાં છોકરાઓને ખેતીકામ, ઉદ્યોગ અને બાંધકામ વગેરેની તાલીમ અને છોકરીઓને રસોઈ, ગૃહ વિષયક કામગીરીની તાલીમ આપવામાં આવે છે.

સામાન્ય રીતે બોસ્ટલ શાળામાં બેથી ત્રણ વર્ષના સમયગાળા માટે અપરાધીને રાખવાના હોય છે. છતાં બાળકની સારી વર્તણૂકને ધ્યાનમાં લઈ આ શાળામાંથી વહેલા મુક્ત કરવાનો નિર્ણય આ સંસ્થાના સત્તાધીશો કરી શકે છે. બોસ્ટલ શાળામાંથી મુક્ત કરવામાં આવેલ બાળકના નિરીક્ષણ અને તે બાળકને યોગ્ય વ્યવસાયમાં ગોઠવવાની જવાબદારી પ્રોબેશન અધિકારીને સોંપવામાં આવે છે.

(5) પ્રમાણિત શાળાઓ :

જે રાજ્યમાં બાળકાયદાનો અમલ થાય છે તેવાં રાજ્યોમાં બાળ અપરાધીની સુધારણા માટે પ્રમાણિત શાળાઓની સ્થાપના કરવામાં આવી છે. આવી શાળાઓ ખાનગી સંસ્થાઓ દ્વારા અને જાહેર ફંડની મદદથી ચલાવવામાં આવતી હોય છે. આ શાળામાં બાળકની દેખભાળ, ઉપચાર અને સુધારણા કરવામાં આવે છે. સામાન્ય રીતે પ્રમાણિત શાળાના મુખ્ય બે પ્રકાર છે : (1) જુનિયર પ્રમાણિત શાળા અને (2) સિનિયર પ્રમાણિત શાળા. 12 વર્ષથી ઓછી ઉંમરના બાળ અપરાધીઓને જુનિયર પ્રમાણિત શાળામાં અને 12 થી 16 વર્ષ સુધીના કિશોર અપરાધીને સિનિયર પ્રમાણિત શાળામાં મોકલવામાં આવે છે. અહીં તેમને સામાન્ય શિક્ષણ સાથે ટેકનિકલ શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. પ્રમાણિત શાળામાંથી મુક્ત કરાયેલ બાળકની દેખરેખની જવાબદારી સ્થાનિક કાર્યકર કે પ્રોબેશન અધિકારીને સોંપવામાં આવે છે જે, તે બાળકોનું નિરીક્ષણ કરવાનું કાર્ય કરે છે.

(6) પાલક ગૃહ :

પ્રમાણિત શાળામાં મોકલી ન શકાય તેવાં 10 વર્ષથી નીચેની ઉંમરના બાળ અપરાધીઓ માટે આવાં પાલક ગૃહો ચલાવવામાં આવે છે. આ પાલક ગૃહોમાં બાળકને કૌટુંબિક વાતાવરણ મળી રહે તેવા પ્રયત્નો સાથે તેમને સુધારવાના પ્રયાસ કરવામાં આવે છે. આવા પાલક ગૃહો સરકારની આર્થિક મદદ અને ખાનગી સંસ્થાઓ દ્વારા ચલાવવામાં આવતા હોય છે.

(7) બાળસંરક્ષણ ગૃહ (રિમાન્ડ હોમ) :

બાળ અપરાધીને સુરક્ષિત રાખવાનું એક સ્થળ એટલે રિમાન્ડ હોમ. બાળધારા અનુસાર કોઈ બાળકની અટકાયત કરવામાં આવે અને તેનો કેસ બાળ અદાલતમાં પૂર્ણ ન થાય ત્યાં સુધી તેવા બાળકને આવા બાળસંરક્ષણ ગૃહમાં રાખવામાં આવે છે. અહીં બાળકો સાથે તાદાત્મ્ય સાધી જરૂરી એવી માહિતી એકત્ર કરી બાળવર્તનનું નિરીક્ષણ અને વર્ગીકરણનું કાર્ય કરવામાં આવે છે. બાળસંરક્ષણ ગૃહ સામાન્યતઃ ખાનગી સંસ્થાઓ દ્વારા ચલાવવામાં આવે છે અને સરકાર તેને આર્થિક મદદ કરે છે.

આમ, આ સંસ્થાઓ અપરાધી બાળકોનાં વર્તનમાં સુધારો કરી, તેમનામાં સમાજનાં ધોરણો અને મૂલ્યોનું આંતરિકીકરણ કરે છે. આ રીતે જોઈએ તો એક આદર્શ યુવા નાગરિક તૈયાર કરવામાં આ સંસ્થાઓનું યોગદાન ઘણું મહત્વનું છે.

યુવાઅજંપો

વર્તમાન જગત યુવા કેન્દ્રિત થતું જાય છે. યુવાનોનો સ્વતંત્ર શક્તિ તરીકે સ્વીકાર થવા લાગ્યો છે. ભારત યુવાનોનો દેશ બન્યો છે, કારણ કે ભારતમાં 65 % વસ્તી યુવાનોની છે. આવા યુવાનો આવતી કાલના સમાજ અને રાષ્ટ્રનું ભાવિ છે. જો તેઓની સર્જનાત્મકતાનો લાભ લેવામાં આવે તો ગૌરવશાળી સમાજ અને સમૃદ્ધ રાષ્ટ્રનું નિર્માણ શક્ય છે.

રાષ્ટ્રની કરોડરજજુ અને સમાજના મહત્વના ઘટક એવા યુવાનો શું કરી રહ્યાં છે, શું વિચારી રહ્યાં છે, તેમની સમક્ષ કેવા પડકારો છે, તે જાણી તેમને યોગ્ય માર્ગદર્શન આપવામાં આવે તો રાષ્ટ્ર અને સમાજ બંનેને લાભ થશે. આ માટે જ આપણે અહીં, યુવાન એટલે શું ? યુવા અજંપો એટલે શું ? અને તેનાં કારણો કયાં છે ? તે અંગેની વિસ્તૃત સમજ મેળવીશું.

યુવાન એટલે શું ?

યુવાની એ જૈવિક પરિબળ છે. જૈવકીય પાસાને લક્ષમાં લઈએ તો કહી શકાય કે 15થી 35 વર્ષની વય ધરાવતી વ્યક્તિઓ માટે પ્રયોજવામાં આવતો શબ્દ એટલે ‘યુવાન.’

જાણીતા યુવા અભ્યાસી ડૉ. ભૂપેન્દ્ર બ્રહ્મભટ્ટ, ‘કોલેજના યુવાનોનો સમાજશાસ્ત્રીય અભ્યાસ’માં યુવાનની લાક્ષણિકતા દર્શાવતા નોંધે છે કે, ‘યુવાન એટલે થનગનતા, આદર્શવાદી, જલદી ગુસ્સે થનારા, જલદી ભૂલી જનારા, વધુ કાર્યરત, બોલકા, ઉત્સાહી, તોછડા, હિંસક તથા શક્તિશાળી હોય છે. તેઓ ખૂબ ઝડપથી ઉષ્માભર્યા પ્રેમસંબંધો બાંધે છે. વળી, એટલી જ ઝડપથી આ સંબંધો તોડી પણ નાંખે છે. તેઓ અત્યંત આશાવાદથી માંડી નિરાશાવાદ સુધીનો દૃષ્ટિકોણ ધરાવે છે. તેઓ હંમેશાં નવી ટેકનોલોજી અને અજાણ્યામાં રસ લેવાની વૃત્તિ ધરાવે છે.’

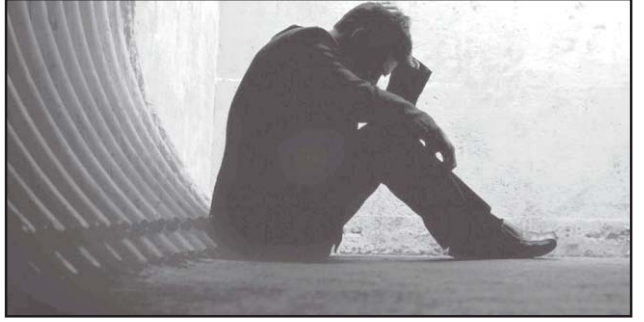
યુવાઅજંપો એટલે શું ?

કોઈ પણ દેશ કે સમાજના વિકાસનો આધાર તે દેશના યુવાનો (યુવક-યુવતી) પર રહેલો હોય છે. યુવાનોમાં રહેલી શક્તિઓ સમાજને એક નવી દિશામાં લઈ જવા સક્ષમ હોય છે. નવી દૃષ્ટિ, શારીરિક અને માનસિક શક્તિથી સુસજ્જ યુવાનને તેની કલ્પનાશક્તિ, તર્કશક્તિ, નક્કી કરેલા ધ્યેયને પ્રાપ્ત કરવાની ધગશ તેને અનેકવિધ પ્રવૃત્તિ કરવાની તાકાત અને પ્રેરણા આપે છે. આજના યુવાનોમાં યુગપરિવર્તન સાથે અનેક ધ્યેયો, અપેક્ષાઓ, ઈચ્છાઓ અને મહત્વાકાંક્ષાઓએ જન્મ લીધો છે. આ મહત્વાકાંક્ષાઓને પ્રાપ્ત કરવા યુવાનો મહેનત અને ઉત્સાહ સાથે કટિબદ્ધ પણ થયા છે. આજના સ્પર્ધાત્મક યુગમાં પોતાની જાતનો સુમેળ સાધી ઈચ્છા, અપેક્ષાના સંતોષ માટે સ્પર્ધા કરતા થયા છે. નવી શિક્ષણ પ્રણાલીઓ અને ટેકનોલોજીના ઉપયોગ સાથે સુમેળ સાધી ઈચ્છિત ધ્યેયપ્રાપ્તિની દિશામાં કાર્ય કરતા થયા છે. આવા સંજોગોમાં તેઓ જીવનમાં ઈચ્છાઓ, અપેક્ષાઓ કે ધ્યેય પ્રાપ્ત કરવાના માર્ગમાં કોઈ અંતરાય કે અવરોધ અનુભવે છે, ત્યારે તેની અસર તેમના માનસપટ પર થાય છે. આચાર અને વિચાર એ એક સિક્કાની બે બાજુ છે. યુવાવર્ગના માનસમાં ધ્યેયપ્રાપ્તિની વંચિતતાની જે અસર ઉદ્ભવે છે તે છે - અસંતોષ. યુવાનોનો આ અસંતોષ એટલે યુવાઅજંપો.

યુવાનોનો આ અસંતોષ સમગ્ર સમાજ કે તેના કોઈ એક ભાગ કે ભાગો તરફનો હોય છે. એ અસંતોષની અભિવ્યક્તિ જુદી જુદી રીતે વ્યક્ત થતી જોવા મળે છે. કેટલીક વખત યુવાનોની અભિવ્યક્તિ સમાજમાં ખંડનાત્મક કે હિંસાત્મક સ્વરૂપે પણ જોવા મળે છે, જે સમાજ માટે પડકારજનક બને છે. યુવાનોનું આવું વર્તન સમાજમાં સલામતી, સુરક્ષા અને વ્યવસ્થા માટે ચિંતાનો વિષય બની જાય છે.

યુવાનોની જરૂરિયાતની પૂર્તિ ન થાય અને તેમની સમસ્યાનો ઉકેલ ન આવે ત્યારે યુવાનો જે વર્તન કરે તે વર્તનમાં તેમની લાગણી, માંગણી અને અસંતોષની અભિવ્યક્તિ થતી હોય તેને યુવા અજંપો કહેવામાં આવે છે. આવી અભિવ્યક્તિ સંગઠિત રીતે આંદોલન, ઘેરાવ, સરઘસ કે હડતાળ સ્વરૂપે દૃષ્ટિગોચર થતી હોય છે. ખાસ કરીને શિક્ષણસંસ્થા સાથે સંકળાયેલા વિદ્યાર્થીઓના અજંપાની સ્થિતિને યુવાઅજંપો કહી શકાય.

યુવાશક્તિ એ આશુશક્તિ જેવી છે. જો તેનો સદુપયોગ કરવામાં આવે તો વિશ્વકલ્યાણ થઈ જાય અને જો

યુવા અજંપો

દુરુપયોગ કરવામાં આવે તો વિશ્વ વિનાશ. યુવાવર્ગમાં અશાંતિ કે અસંતોષ દેશ અને સમાજના ઉજ્જવળ ભવિષ્યને અવરોધે છે. યુવા અજંપાનો ફેલાવો છેલ્લા કેટલાક સમયથી વધતો જાય છે, જે સમગ્ર સમાજવ્યવસ્થા માટે સમસ્યારૂપ છે.

યુવાઅજંપાનાં કારણો

સમાજની કોઈ પણ સમસ્યા માટે અનેક પરિબલો જવાબદાર હોય છે, તેમ યુવાઅજંપા માટે પણ અનેક કારણો જવાબદાર છે. આ કારણોનું વિસ્તૃત વર્ણન નીચે મુજબ છે :

(1) સામાજિક કારણ :

(1) કુટુંબ :

યુવાઅજંપા માટે સૌથી મહત્વનું સામાજિક કારણ કુટુંબ છે. આધુનિક યુગમાં અનેકવિધ પરિબલોએ કુટુંબ સંસ્થામાં પરિવર્તન નિપજાવ્યું છે. સંયુક્ત કુટુંબને બદલે નાનાં નાનાં વિભક્ત કુટુંબોનો વ્યાપ વધ્યો છે, જેણે કુટુંબજીવનમાં અનેક પ્રશ્નો ઊભા કર્યા છે. રોજબરોજ પતિ-પત્ની વચ્ચેના સંઘર્ષો, છૂટાછેડા, ભગ્ન કુટુંબો જેવાં પરિબલોની વિપરીત અસર યુવામાનસ પર પડી છે. વળી, મોંઘવારીના આ યુગમાં કૌટુંબિક જીવનના નિર્વાહ માટે પતિ-પત્ની બંનેએ નોકરી કે વ્યવસાયમાં જોડાવું પડે છે. આવા સંજોગોમાં તેઓ પોતાનાં સંતાનો માટે પૂરતો સમય આપી શકતા નથી. કુટુંબની આવી સ્થિતિમાં યુવાનોને માતા-પિતા પાસેથી જે પ્રેમ અને હૂંફની અપેક્ષા હોય છે તે સંતોષાતી નથી અને તેઓ એકલતા અને અસંતોષનો અનુભવ કરે છે. આ પરિસ્થિતિ યુવાઅજંપા માટે મહત્વની પુરવાર થાય છે.

(2) મૂલ્ય સંઘર્ષ :

સમાજમાં પ્રસ્થાપિત મૂલ્યો વ્યક્તિને વર્તન કરવા માટે માર્ગદર્શન પૂરું પાડતા હોય છે. સમાજનાં આ મૂલ્યો નબળાં પડે કે તેમાં મૂળભૂત પરિવર્તન આવે ત્યારે યુવાનના માનસમાં મૂલ્યસંઘર્ષ ઊભો થાય છે. આગળ જતાં મૂલ્યોનો આવો સંઘર્ષ યુવાનોમાં અશાંતિ અને અજંપો ઊભો કરે છે. આ અજંપાની સ્થિતિ યુવાનને આંદોલન કે બળવો કરવા તરફ ધકેલે છે.

(3) બદલાયેલાં ધ્યેયો :

વર્તમાન સમયમાં યુવાનોનાં ધ્યેયોમાં બદલાવ આવ્યો છે. ખાસ કરીને જીવનમાં તમામ ક્ષેત્રે ઝડપથી સફળતા મેળવવી એ આજના યુવાનનો જાણે જીવનમંત્ર બની ગયો છે. ઉચ્ચ શિક્ષણ, સખત અને સતત મહેનતને બદલે યેનકેન પ્રકારે માત્ર સફળતા મેળવવાની દિશામાં તેમની હરણફાળ તથા ઊંચા જીવનની અપેક્ષા અને કદાચ ધારેલી સફળતા ન મળવાનો ભય તેમનામાં અજંપો ઊભો કરે છે.

(4) પેઢી વચ્ચેનું અંતર :

બે પેઢી વચ્ચે અંદાજે 20 વર્ષનું અંતર હોય છે. બે પેઢી વચ્ચે આ બે દાયકાના સમયગાળામાં અનેકવિધ પરિબલોને લીધે પરિસ્થિતિમાં થતો આ બદલાવ નવી અને જૂની પેઢી વચ્ચે મતભેદ સર્જવામાં મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. આવા બે પેઢી વચ્ચેના મતભેદો પેઢીગાળો(જનરેશન ગેપ) તરીકે પણ ઓળખાય છે. સમાજમાં બધાં જ ક્ષેત્રોમાં આ પેઢીઅંતર જોવા મળે છે. વડીલો સમજ-વિચારીને શાંતિથી કાર્ય કરવામાં માને છે, જ્યારે યુવાનો દરેક બાબતે ઉતાવળા હોવા ઉપરાંત ક્રાંતિકારી વિચારો ધરાવતા હોવાથી તેમની વચ્ચે સંઘર્ષ પેદા થાય છે. આ પેઢીઅંતર યુવાઅજંપા માટે જવાબદાર છે.

(2) શૈક્ષણિક કારણ :

યુવાનો એટલે પરિવર્તનના વાહકો. પરિવર્તનના આ વાહકો શિક્ષણ વ્યવસ્થામાં પણ ધરમૂળથી પરિવર્તન ઇચ્છે છે. શિક્ષણ પદ્ધતિ, અભ્યાસક્રમો અને પરીક્ષા પદ્ધતિમાં મોટો બદલાવ આવતો ન હોવાથી યુવાનો હતાશ થાય છે. દા.ત., આજની યુવાપેઢી 3G - 4Gના સેલફોન દ્વારા દુનિયાને મુઠ્ઠીમાં કરી લેતી હોય ત્યારે ચૉક-ડસ્ટર, પેન અને પેન્સિલ દ્વારા અપાતું શિક્ષણ તેનામાં અસંતોષ ઊભો કરે છે.

સમાજના વિકાસનો આધાર શિક્ષણ પર રહેલો છે. શિક્ષણના વિકાસ સાથે શિક્ષિત યુવાનોને તેમની શૈક્ષણિક કક્ષા પ્રમાણે રોજગારી મળી રહે તો સાચા અર્થમાં વિકાસ થયો ગણાય; પરંતુ વર્તમાન સ્થિતિ કંઈક જુદી છે. પ્રવર્તમાન સમયમાં શૈક્ષણિક ક્ષેત્રે માહિતીનો વિસ્ફોટ થયો છે. શિક્ષિત યુવાનોની સંખ્યામાં દિનપ્રતિદિન ઉત્તરોત્તર વધારો નોંધાતો જાય છે. શિક્ષણના વધારા સાથે રોજગારીની તકોમાં પણ વધારો થવો જોઈએ; પરંતુ રોજગારીની પૂરતી તકોનો અભાવ શૈક્ષણિક બેકારોની સંખ્યામાં વધારો કરે છે. રોજગારી ન મેળવી શકવાની સ્થિતિ યુવાનોમાં હતાશા-નિરાશા જન્માવે છે, જે યુવાનોમાં અજંપાના ઉદ્ભવ માટે જવાબદાર છે.

યુવાનોને વિદ્યાર્થી જીવનમાં યોગ્ય શૈક્ષણિક માર્ગદર્શન મળે એ પણ જરૂરી છે. પરિવર્તન પામતી સમાજવ્યવસ્થા અને શિક્ષણના વિવિધ અભ્યાસક્રમોમાંથી વિષય તથા પ્રવાહની પસંદગી કરવામાં યોગ્ય માર્ગદર્શનનો અભાવ યુવાનોમાં બેચેની, હતાશા અને વ્યગ્રતા ઊભી કરે છે. જો માતા-પિતા યુવાનોની આ જરૂરિયાત પૂર્ણ કરી શકતા નથી, તો ઘણા કિસ્સાઓમાં યુવાનો ગેરવર્તન તરફ ફેટાતા જોવા મળે છે.

શિક્ષણવ્યવસ્થા યુવાનોના જીવનમાં બે પ્રકારનાં કાર્યો કરતી હોય છે. (1) યુવાનોને શિક્ષણ આપવું કે જેથી તે જીવનનિર્વાહ કરી શકે અને (2) સામાજિકીકરણ કરવું તે છે. યુવાનો ઉચ્ચ શિક્ષણ મેળવી વધુ સારી સ્થિતિ માટે પ્રયત્ન કરે છે ત્યારે શિક્ષણની તુલનામાં નિમ્ન દરજ્જાની નોકરી મળે કે નોકરીની તક જ ન મળે જે તેની મહત્વાકાંક્ષા માટે આંચકારૂપ સાબિત થતી હોય છે. પરિણામે શિક્ષણવ્યવસ્થા તરફ યુવાનોમાં અસંતોષ, આકોશ અને હતાશાનો ઉદ્ભવ કરાવે છે. વળી, શિક્ષણસંસ્થા યુવાનોમાં સામાજિક મૂલ્યો, લોકશાહીનાં મૂલ્યો, રાષ્ટ્રીય એકતાનાં મૂલ્યોનું સિંચન થાય તેવું વાતાવરણ આપી આદર્શ યુવાનોનું ઘડતર કરવામાં ઊણી ઊતરે છે, ત્યારે આ બંને સ્થિતિ યુવાનોમાં અજંપો ઊભો કરે છે.

(3) જૈવિક અને મનોવૈજ્ઞાનિક કારણ :

બાળક જ્યારે કિશોરાવસ્થામાંથી યુવાવસ્થામાં પ્રવેશ કરે છે ત્યારે તેના શરીરમાં અંતસ્ત્રાવો બદલાય છે, જેની સીધી અસરો તેની મનઃસ્થિતિ પર પડે છે. આ અવસ્થામાં તેઓને ઘણુંબધું જાણવાની અને સમજવાની જિજ્ઞાસા હોય છે; પરંતુ કુટુંબ અને સમાજ તરફથી આ અંગે યોગ્ય સમયે, યોગ્ય માર્ગદર્શન ન મળતાં ઊભી થતી દ્વિધાત્મક પરિસ્થિતિમાં અજંપો અનુભવે છે.

આ અવસ્થામાં તેમનામાં અતિ લાગણી, જવાબદારીનો અભાવ, પૂર્ણ સમજશક્તિનો અભાવ હોય છે. આ અવસ્થામાં તેમને યોગ્ય માર્ગદર્શન મળે તો તે સમજપૂર્વક યોગ્ય વર્તન કરતા થઈ જાય છે અને જો યોગ્ય માર્ગદર્શન ન મળે તો સમાજ માટે ખંડનાત્મક વર્તન કરતા થઈ જાય છે. આ ઉંમરમાં તેમનામાં સ્વતંત્રતાની ભાવના પ્રબળ હોય છે જેથી તેઓ સત્તાનો વિરોધ કરવાનું વલણ ધરાવતા હોય છે. આ સમયે યુવાન બાહ્ય જીવનમાં અનેક વ્યક્તિ કે સંસ્થા કે માધ્યમોના સંપર્કમાં આવે તે બાહ્ય પરિબળોની અસરથી તેમનામાં અવનવા વિચારો ઉદ્ભવે છે. આવા વિચારોની હારમાળા તેમની વાર્તાનિક અભિવ્યક્તિને અસર કરતી હોય તેવું પણ બને છે. આમ, અપરિપક્વતાની ઉંમરમાં અવનવા વિચારો તેમનામાં અસમંજસની સ્થિતિ ઊભી કરે છે, જે અસંતોષને જન્મ આપે છે.

યુવાનો એવી માન્યતા ધરાવતા હોય છે કે જ્યાં સુધી તેમની માગણી માટે પ્રબળ રજૂઆત કરવામાં નહિ આવે ત્યાં સુધી તેનો સ્વીકાર થશે નહિ. વળી, લોકશાહીમાં સ્વતંત્રતા અંગે (અહીં સ્વતંત્રતાનો અર્થ મનસ્વી વર્તન) ખોટા અર્થઘટનને કારણે તેઓ અયોગ્ય વર્તન દ્વારા પોતાની લાગણીઓ વ્યક્ત કરતા જોવા મળે છે. સતત મસ્તીમાં રહેતા અને હંમેશાં કોઈની રોકટોક વિના સ્વતંત્રતાની ઈચ્છા ધરાવતા યુવાનોનું માનસ ચંચળ છે. આવા યુવાનો કહેતા હોય છે કે અમારી ચિંતા કરી અમોને ડરપોક બનાવશો નહિ. અમો ભૂલ કરીશું પણ તેમાંથી શીખીને જવાબદાર પણ બનીશું. માટે યુવાનો સાથે વાતચીત કરી, ગમોઅણગમો મહેસૂસ કરી તેમને ખભો આપવો પડશે. બીજા શબ્દોમાં એમ કહી શકાય કે તેમના પ્રશ્નોને સમજી તેમને માર્ગદર્શન આપવું પડશે.

આમ, ધોરણ વિરુદ્ધ વર્તન માટે અનેક પરિબળો જવાબદાર હોય છે. સમાજનું સુગ્રથન અને સાતત્ય જળવાઈ રહે તે માટે સમાજના પ્રત્યેક સભ્ય પ્રસ્થાપિત ધોરણો અને મૂલ્યોને આત્મસાત્ કરી, તેની વર્તનઢબને સમાજમાન્ય વર્તનરીતિમાં પરિવર્તિત કરે એ જરૂરી છે. ધોરણો અને મૂલ્યોને આત્મસાત્ કરવામાં નિષ્ફળતા ધોરણભંગ વર્તનની સ્થિતિ પેદા કરે છે. ધોરણભંગ વર્તનની આવી સ્થિતિ સમાજમાં અનેકવિધ સામાજિક સમસ્યાઓના ઉદ્ભવ માટે જવાબદાર બને છે. હવે પછીના એકમમાં આપણે સામાજિક સમસ્યાની વિસ્તૃત માહિતી મેળવીશું.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના સવિસ્તાર જવાબ લખો :

- (1) બાળ અપરાધની વ્યાખ્યા આપી બાળ અપરાધનો અર્થ વિસ્તારથી સમજાવો.
- (2) બાળ અપરાધનાં કારણો વિગતે ચર્ચો.
- (3) બાળ અપરાધ સુધારણા સંસ્થાઓમાંથી કોઈ પણ પાંચ સંસ્થાઓની સમજૂતી આપો.
- (4) યુવાઅજંપાનો અર્થ સ્પષ્ટ કરી તેનાં કારણો સમજાવો.

2. નીચેના પ્રશ્નોના મુદ્દાસર જવાબ લખો :

- (1) બાળ અદાલત
- (2) પ્રોબેશન

- (3) બોસ્ટલ શાળાઓ
- (4) યુવાઅજંપો
- (5) સામાજિક ધોરણભંગ વર્તનનાં લક્ષણો

3. નીચેના પ્રશ્નોના ટૂંકમાં જવાબ લખો :

- (1) સામાજિક ધોરણભંગની વ્યાખ્યા આપો.
- (2) બાળ અપરાધની વ્યાખ્યા આપો.
- (3) સમાજવિરોધી વર્તન કોને કહેવાય ?
- (4) પ્રોબેશન એટલે શું ?
- (5) યુવાઅજંપાનો અર્થ આપો.

4. નીચેના પ્રશ્નોના એક વાક્યમાં જવાબ લખો :

- (1) રોબર્ટ મર્ટન સામાજિક ધોરણભંગ વર્તન કોને કહે છે ?
- (2) અપરાધ કોને કહેવાય ?
- (3) બાળ અપરાધી કોને કહેવાય ?
- (4) બોસ્ટલ શાળાની સૌપ્રથમ સ્થાપના ક્યાં થઈ ?

5. નીચેના પ્રત્યેક પ્રશ્નમાં આપેલ વિકલ્પોમાંથી યોગ્ય વિકલ્પ પસંદ કરી સાચો ઉત્તર આપો :

- (1) ધોરણભંગ વર્તનની વ્યાખ્યા આપનાર વિદ્વાન કોણ છે ? ☐
- (અ) હોર્ટન અને હન્ટ (બ) ડૉ. હંસા શેઠ (ક) ફ્રિડલેન્ડર (ડ) કાર્લ માર્ક્સ
- (2) દહેજપ્રથા અધિનિયમ ક્યારે ઘડવામાં આવ્યો ? ☐
- (અ) 1951 (બ) 1961 (ક) 1965 (ડ) 1972
- (3) બાળ અપરાધીને સુરક્ષિત રાખવાનું સ્થળ એટલે. ☐
- (અ) બાળઅદાલત (બ) રિમાન્ડ હોમ (ક) પાલકગૃહ (ડ) પ્રોબેશન
- (4) ભારતમાં બાળ અદાલતની સ્થાપના ક્યારે કરવામાં આવી ? ☐
- (અ) 1931 (બ) 1941 (ક) 1947 (ડ) 1950
- (5) ઘરેલું હિંસા અધિનિયમ ક્યારે અમલમાં આવ્યો ? ☐
- (અ) 2004 (બ) 2005 (ક) 2006 (ડ) 2007

પ્રવૃત્તિ

- સમાજમાં જોવા મળતા બાળ અપરાધના કિસ્સાઓનું વર્ણન કરી યાદી તૈયાર કરો.
- બાળ અપરાધમાં સમૂહ માધ્યમની અસર અંગે શાળામાં ચર્ચા સભાનું આયોજન કરો.
- તમારી આજુબાજુના વિસ્તારમાં બનતા ધોરણભંગ વર્તનના કિસ્સાની સામાજિક અસરો અંગે અહેવાલ તૈયાર કરો.

પ્રસ્તાવના

વિદ્યાર્થીમિત્રો, એકમ-9માં તમે ધોરણભંગ વર્તનનો અર્થ અને લાક્ષણિકતા વિશે સમજૂતી મેળવી. ધોરણભંગ વર્તન એ સામાજિક સમસ્યાના ઉદ્ભવનું મહત્વનું કારણ છે. આ એકમમાં આપણે સામાજિક સમસ્યાઓનો અર્થ અને લાક્ષણિકતાઓની સમજ પ્રાપ્ત કરી સાંપ્રત ભારતમાં પ્રવર્તમાન જુદી-જુદી ત્રણ સમસ્યાઓ અંગે ચર્ચા કરીશું.

વિશ્વના પ્રત્યેક સમાજને પોતાનાં સામાજિક ધ્યેયો હોય છે અને તે હાંસલ કરવા સમાજ સતત પ્રયત્નશીલ હોય છે. આ ધ્યેયોની પ્રાપ્તિ જ જે-તે સમાજની પ્રગતિની પારાશીશી છે. આ ધ્યેયો સિદ્ધ કરવા માટે પ્રત્યેક સમાજ સામાજિક ધોરણો અને સામાજિક મૂલ્યોની એક વ્યવસ્થા વિકસાવે છે અને સમાજના સભ્યો આ ધોરણો અને મૂલ્યો મુજબ વર્તન કરે તેવી તેમની પાસેથી અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે; પરંતુ આમ છતાં સમાજના બધા જ સભ્યો આ અપેક્ષા મુજબ વર્તન કરે તેવું હંમેશાં બનતું હોતું નથી. ક્યારેક જાણીને તો ક્યારેક અજાણપણે પણ તેઓ આ અપેક્ષાઓથી વિરુદ્ધનું વર્તન કરે છે. સમાજના સભ્યો જ્યારે તેમની પાસે રાખવામાં આવતી સામાજિક અપેક્ષાઓથી વિરુદ્ધનું વર્તન કરે છે ત્યારે સામાજિક સમસ્યાઓનો ઉદ્ભવ થાય છે.

માનવસમાજના ઇતિહાસ તરફ દૃષ્ટિ કરીએ તો જણાય છે કે આદિમ સમાજ હોય કે આધુનિક વિકસિત સમાજ—તે ક્યારેય સમસ્યામુક્ત ન હતો. જેમ જેમ યુગો બદલાતા ગયા તેમ તેમ સામાજિક સમસ્યાઓનું સ્વરૂપ પણ બદલાતું ગયું. બીજા શબ્દોમાં એમ પણ કહી શકાય કે જેમ જેમ સામાજિક સભાનતા કે સામાજિક જાગૃતિનો વિકાસ થવા લાગ્યો તેમ તેમ નવી નવી સામાજિક સમસ્યાઓ પણ દૃષ્ટિગોચર થવા લાગી. વળી, ભૌગોલિક અને પર્યાવરણીય પરિવર્તનો, શહેરીકરણ, ઔદ્યોગિકરણ, વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીના ક્ષેત્રમાં હરણફાળ વિકાસ, નવાં નવાં વ્યક્તિવાદી મૂલ્યો અને કાયદાઓનો વિકાસ જેવાં પરિવર્તન નિપજાવતાં પરિબળોએ પણ અનેક નવી સામાજિક સમસ્યાઓને જન્મ આપ્યો છે. આવા સંજોગોમાં સામાજિક વ્યવસ્થાની જાળવણી માટે સમસ્યાઓ પર નિયંત્રણ મેળવી, તેના નિવારણ માટે વૈજ્ઞાનિક અધ્યયન આવશ્યક બને છે.

આધુનિક સમાજશાસ્ત્રના વિષયવસ્તુમાં સામાજિક સમસ્યાઓનું વૈજ્ઞાનિક અધ્યયન નોંધપાત્ર મહત્વ ધરાવે છે. સામાન્ય રીતે સમસ્યાઓ પ્રત્યે સમાજના જુદા-જુદા વર્ગોના લોકો ઘૂણા કે ઉપેક્ષાની દૃષ્ટિએ જોતા હોય છે; પરંતુ સમાજશાસ્ત્રીઓ આવી સમસ્યાઓનું પૂર્વગ્રહરહિત વિશ્લેષણ કરી તેનાં કારણો અને પરિણામો શોધવામાં પોતાનું ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે. સમાજશાસ્ત્રમાં સામાજિક સમસ્યાઓને સમાજનાં પ્રવર્તમાન સામાજિક ધોરણો અને મૂલ્યો સામે પડકારરૂપ પરિસ્થિતિઓ તરીકે ગણવામાં આવી છે. સમાજશાસ્ત્રીઓ અન્ય સ્વરૂપનાં માનવ વર્તનોનો જે રીતે અભ્યાસ કરે છે તે જ રીતે વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિબિંદુથી તેઓ સામાજિક સમસ્યાઓ પણ અભ્યાસ કરે છે. તેમનો મુખ્ય હેતુ સામાજિક સમસ્યાઓનાં કારણોની સમજ મેળવી, સામાજિક વર્તનનાં અન્ય ક્ષેત્રો સાથે સામાજિક સમસ્યા શું અને કેવો સંબંધ ધરાવે છે તેનું વિશ્લેષણ કરવાનો છે.

સામાજિક સમસ્યાની વ્યાખ્યા

વિદ્યાર્થીમિત્રો, સામાજિક સમસ્યાના પરિચયમાં જોયું કે કોઈ પણ સમાજ સમસ્યામુક્ત નથી. પ્રત્યેક સમાજ કે રાષ્ટ્રને પોતાની આગવી સમસ્યાઓ હોય છે; પરંતુ આ સમસ્યાઓ હંમેશાં એકસમાન જ હોય એવું જરૂરી નથી. સામાજિક ધોરણો, સાંસ્કૃતિક મૂલ્યો અને પ્રાદેશિક વિશેષતાઓને કારણે એક સમુદાય કે રાષ્ટ્રની સમસ્યાઓ અન્ય સમુદાય કે રાષ્ટ્ર કરતાં જુદી હોવાનો સંભવ છે. આવી સામાજિક જટિલતાને કારણે સામાજિક સમસ્યાની સર્વસામાન્ય વ્યાખ્યા આપવાનું કાર્ય કઠિન છે. આમ છતાં, જુદા-જુદા વિદ્વાનોએ સામાજિક સમસ્યાઓનાં વૈજ્ઞાનિક અધ્યયન દ્વારા તેના સર્વસામાન્ય અર્થની સમજૂતી આપવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.

અમેરિકાની મિશિગન યુનિવર્સિટીના વિદ્વાનો રિચાર્ડ સી. ફૂલર અને રિચાર્ડ માયર્સ ‘Some Aspects of a Theory of Social Problems’માં સામાજિક સમસ્યાની વ્યાખ્યા આપતા નોંધે છે કે, ‘સામાજિક સમસ્યા એટલે વ્યવહારનાં એવાં પાસાંઓ કે પરિસ્થિતિઓ, જેને સમાજના કે સમૂહના નોંધપાત્ર સંખ્યાના લોકો અનિચ્છનીય ગણતા હોય. સમાજના આ નોંધપાત્ર સંખ્યાના લોકો એવી માન્યતા ધરાવતા હોય છે કે આવી અનિચ્છનીય પરિસ્થિતિને નિવારવા માટે અને સમસ્યા વ્યાપને ઘટાડવા માટે સુધારાવાદી નીતિઓ, કાર્યક્રમો અને સેવાઓની આવશ્યકતા ઊભી થાય છે.’

અમેરિકન વિદ્વાન પી. બી. હોર્ટન અને જી. આર. લેસ્લી ‘The Sociology of Social Problems’માં નોંધે છે કે, ‘સામાજિક સમસ્યા એવી પરિસ્થિતિ છે જે લોકોની નોંધપાત્ર સંખ્યાને અનિચ્છનીય રીતે અસર કરે છે અને આવી પરિસ્થિતિ અંગે સામૂહિક પગલાં દ્વારા કંઈક કરી શકાય તેમ છે તેવી માન્યતા લોકો ધરાવતાં હોય છે.’

સામાજિક સમસ્યાનાં લક્ષણો

સામાજિક સમસ્યાની ઉપર્યુક્ત વ્યાખ્યાઓ પરથી તેની લાક્ષણિકતાઓ નીચે મુજબ દર્શાવી શકાય.

- (1) સામાજિક સમસ્યા સમાજમાં પ્રવર્તતી એક પ્રકારની આકેષાત્મક સ્થિતિ છે.
- (2) આ પરિસ્થિતિ સમાજના કે સમૂહના નોંધપાત્ર સંખ્યાના લોકોને અસર કરનારી છે. જોકે અહીં એક બાબત નોંધવી જોઈએ કે નોંધપાત્ર સંખ્યા એટલે કેટલી સંખ્યા તેનો કોઈ ચોક્કસ આંકડો નથી.
- (3) આ પરિસ્થિતિ નોંધપાત્ર સંખ્યાના લોકોને અનિચ્છનીય લાગે છે.
- (4) આ અનિચ્છનીય પરિસ્થિતિને દૂર કરવા માટે કોઈ ને કોઈ સામૂહિક પગલાં ભરવા જોઈએ તેવી લોકલાગણી પ્રવર્તે છે.
- (5) આ પરિસ્થિતિ કાયમી નથી; પરંતુ તેને દૂર કરી શકાય તેમ છે તેવી માન્યતા જોવા મળે છે.
- (6) સામાજિક સમસ્યાને કારણે સમાજના મહત્વનાં ધોરણો અને મૂલ્યોનો ભંગ થવાનો ભય ઊભો થાય છે.
- (7) સામાજિક સમસ્યા વ્યક્તિલક્ષી નહિ; પરંતુ સમાજલક્ષી હોય છે.
- (8) સામાજિક સમસ્યાનાં પરિણામો સામાજિક હોય છે અને તેથી તેનો પ્રભાવ સમાજની અન્ય બાબતો પર પણ પડે છે.
- (9) સામાજિક સમસ્યા એક પ્રકારની સાપેક્ષ પરિસ્થિતિ છે. એનો અર્થ એ થયો કે એક સમાજમાં જે પરિસ્થિતિ સામાજિક સમસ્યા ગણાતી હોય તે પરિસ્થિતિ અન્ય સમાજમાં સામાજિક સમસ્યા ન પણ હોય.

વિદ્યાર્થીમિત્રો, સામાજિક સમસ્યાની ઉપર્યુક્ત લાક્ષણિકતાઓ પરથી આપને સામાજિક સમસ્યા કોને કહી શકાય તેની સમજ સ્પષ્ટ થઈ હશે. હવે આપણે ભારતીય સમાજમાં જોવા મળતી જુદી જુદી ત્રણ સામાજિક સમસ્યાઓની વિસ્તૃત સમજ મેળવીશું.

અસમાન જાતિપ્રમાણની સમસ્યા

સ્ત્રી અને પુરુષ સમાજરૂપી રથનાં બે ચક્રો છે. વિશ્વની કોઈ પણ સામાજિક વ્યવસ્થાએ ગતિશીલ રહેવું હોય તો સમાજરથનાં આ બંને ચક્રો વચ્ચે સમતુલન હોવું અનિવાર્ય છે. જો આ ચક્રો વચ્ચેનું સમતુલન ખોરવાય તો રથમાં બાકીની ગમે તેટલી સુવિધાઓ હોવા છતાં તે આગળ વધી શકતો નથી.

વિદ્યાર્થીમિત્રો, અસમાન જાતિપ્રમાણની સમસ્યા એ સમાજરૂપી રથનાં આ બંને ચક્રો વચ્ચેના અસમતુલનનો નિર્દેશ કરે છે. એક રીતે જોઈએ તો વ્યક્તિની જાતિ એ સંપૂર્ણપણે જૈવકીય બાબત છે. વ્યક્તિ સ્વપસંદગીથી પોતાની જાતિ નક્કી કરી શકતો નથી કે તેને બદલી પણ શકતો નથી.

વળી, વ્યક્તિએ સ્ત્રી તરીકે જન્મ લેવો કે પુરુષ તરીકે જન્મ લેવો તે પણ તેના પસંદગીક્ષેત્રના પરિધની બહાર છે. આવા સમયે મનમાં સવાલ એ ઊભો થાય કે અસમાન જાતિપ્રમાણની સમસ્યા શા માટે સામાજિક સમસ્યા છે ?

આ સવાલના પ્રત્યુત્તરરૂપે એમ કહી શકાય કે સૃષ્ટિનું સર્જન અને વિસર્જન પ્રકૃતિદત્ત છે; પરંતુ સૃષ્ટિના આ કાર્યમાં માનવીની કે સમાજની દખલગીરી ઊભી થાય છે ત્યારે તે સામાજિક સમસ્યાનું રૂપ ધારણ કરે છે. આધુનિક યુગમાં વિજ્ઞાન, ટેકનોલોજી, સંદેશાવ્યવહાર અને વાહનવ્યવહારનાં સાધનો વગેરેના વિકાસને કારણે ભૌતિક પરિસ્થિતિ ખૂબ ઝડપથી બદલાઈ છે; પરંતુ તેની સાથે સાથે વ્યક્તિના વિચારો, માન્યતાઓ, મૂલ્યો, પરંપરાઓ વગેરેમાં એટલો ઝડપથી બદલાવ આવ્યો નથી. જેટલા ઉમળકાથી વ્યક્તિ નવી ખરીદેલી કારનો આનંદ વ્યક્ત કરી શકે છે, એટલા જ ઉમળકાથી તે દીકરીના જન્મને વધાવી શકતો નથી એ સમાજની વરવી વાસ્તવિકતા છે. વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીના દુરુપયોગ અને જડ પરંપરાઓના અનુસરણને કારણે આજે ભારતમાં પુરુષોની તુલનામાં સ્ત્રીઓની

અસમાન જાતિપ્રમાણ

સંખ્યા ઘટી છે. ગુજરાત પણ તેમાંથી બાકાત નથી. 2011ના સેન્સસ મુજબ ગુજરાતમાં 0થી 6 વર્ષની વયજૂથના પ્રતિ હજાર છોકરાઓ સામે માત્ર 886 છોકરીઓ છે. કેટલાક તાલુકાઓમાં તો આ સંખ્યા 700થી 750 સુધી પહોંચી ગઈ છે, જે ખરેખર ચિંતાનો વિષય છે.

સ્ત્રી-પુરુષના આ અસમાન જાતિપ્રમાણે અનેક સામાજિક સમસ્યાઓને જન્મ આપ્યો છે, ત્યારે એક સામાજિક સમસ્યા તરીકે તેનાં કારણો અને વિપરીત અસરો અંગે માહિતી મેળવી તેને હલ કરવાના ઉપાયોની સમજૂતી મેળવીએ.

અસમાન જાતિપ્રમાણ એટલે શું ?

જાતિપ્રમાણ એટલે દર 1000 પુરુષોએ સ્ત્રીઓની સંખ્યા દર્શાવતું માપ. અસમાન જાતિપ્રમાણ એટલે સમાજમાં પુરુષોની સંખ્યાની તુલનામાં સ્ત્રીઓની ઓછીવત્તી સંખ્યા હોવાનો નિર્દેશ.

ભારત અને ગુજરાતમાં દર 1000 પુરુષોએ સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ નીચે મુજબ દર્શાવી શકાય :

ભારત અને ગુજરાતમાં પ્રતિ હજાર પુરુષોએ સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ

ક્રમ	વર્ષ	ભારત	ગુજરાત
1.	1901	972	954
2.	1911	964	946
3.	1921	995	944
4.	1931	950	945
5.	1941	945	941
6.	1951	946	952
7.	1961	941	940
8.	1971	930	934
9.	1981	934	942
10.	1991	927	934
11.	2001	933	920
12.	2011	940	918

(સ્ત્રોત : Gender Composition of Population Provisional Population totals India, P. 80)

અસમાન જાતિપ્રમાણની સમસ્યાનાં કારણો

અસમાન જાતિપ્રમાણની સમસ્યા એ સાંપ્રત ભારતની એક મહત્વની વસ્તીવિષયક સામાજિક સમસ્યા છે. સમાજવિજ્ઞાનના અભ્યાસી તરીકે આપણું ધ્યેય આ સમસ્યાનાં કારણો અને વિપરીત અસરો જાણી તેને હલ કરવાના ઉપાયો શોધવાનું છે. અહીં સૌપ્રથમ આ સમસ્યાનાં કારણો અંગે માહિતી મેળવીએ.

(1) પિતૃસત્તાક કુટુંબવ્યવસ્થા :

લગભગ બધાજ સમાજોમાં પિતૃસત્તાક કુટુંબવ્યવસ્થા જોવા મળે છે, જે સત્તા અને તાબેદારીના સંબંધો પર રચાયેલી હોય છે. આ પ્રકારની કુટુંબવ્યવસ્થામાં સ્ત્રી કરતાં પુરુષનો દરજ્જો ઊંચો હોય છે. પરિવારનો વંશવેલો આગળ વધારવાની, મિલકતનો વારસદાર નક્કી કરવા જેવા નિર્ણયોની સત્તા માત્ર પુરુષ પાસે હોય છે. એ ઈચ્છે એ મુજબ કૌટુંબિક નિર્ણયો લેવાતા હોય છે, પરિણામે આવા પરિવારોમાં સ્ત્રી કરતાં પુરુષનો પ્રભાવ વધુ હોય છે, એટલું જ નહિ બાળકને જન્મ આપવો કે નહિ તે અંગેના નિર્ણયમાં પણ પત્ની તરીકે સ્ત્રીના નિર્ણયનું કોઈ મહત્વ

હોતું નથી. આથી આ પ્રકારની કુટુંબવ્યવસ્થા અસમાન જાતિપ્રમાણમાં મહત્વની પુરવાર થાય છે.

(2) લિંગભેદ :

ઘણાં અભ્યાસોના તારણો મુજબ સ્ત્રી-પુરુષમાં જોવા મળતા તફાવતો માટે જન્મગત જૈવિક લાક્ષણિકતાઓ જવાબદાર છે. સ્ત્રી-પુરુષની જન્મગત ભૂમિકામાં તફાવત એ તેની સૌથી મોટી સમસ્યા છે. સમાજજીવનનાં તમામ ક્ષેત્રો લિંગભેદ વિના સ્ત્રી-પુરુષ બંને માટે સમાન રીતે ખુલ્લાં હોવા જોઈએ. જેને જે ક્ષેત્ર અનુકૂળ લાગે તેનો તેમાં વિકાસ સાધવાની તક આપવી જોઈએ. ડૉ. નીરા દેસાઈના નિરીક્ષણ અનુસાર લિંગભેદને કારણે સ્ત્રીઓ અને પુરુષોના કાર્યમાં ભેદભાવભર્યું વર્તન જોવા મળે છે. હજુ પણ લિંગભેદ અંગે સમાન નહિ; પરંતુ ભેવડાં ધોરણો જોવા મળે છે. જાણીતા વિદ્વાન સિવાઈના મતે સ્ત્રી અને પુરુષનાં શક્તિ, રસ અને અભિરુચિના તફાવતોને તેમના જૈવિક તફાવતો સાથે કોઈ સંબંધ નથી. આમ, લિંગભેદ જૈવિક છે. આ જૈવિક અસમાનતા અસમતુલિત જાતિપ્રમાણની સમસ્યા સર્જે છે.

(3) સ્ત્રી-ભ્રૂણહત્યા :

અસમાન જાતિપ્રમાણની સમસ્યાનું મુખ્ય કારણ સ્ત્રી-ભ્રૂણહત્યા છે. ભારતીય પિતૃસત્તાક કુટુંબવ્યવસ્થામાં પુત્રજન્મનું ખૂબ મહત્વ છે, જ્યારે દીકરીનો જન્મ એટલો આવકારદાયક ગણવામાં આવ્યો નથી. ધાર્મિક, સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક કારણોસર એક યા બીજી રીતે પુત્રજન્મનું મહત્વ વધતું ગયું આથી પુત્ર પ્રાપ્ત કરવાની ઘેલછા પણ વધતી ગઈ. વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીના વિકાસને કારણે હવે સોનોગ્રાફીની મદદથી ગર્ભમાં રહેલા બાળકની જાતિનું પરીક્ષણ થઈ શકે છે. જોકે આવું જાતિય પરીક્ષણ કાયદાકીય રીતે ગુનો હોવા છતાં કેટલાક સંજોગોમાં ગર્ભમાં રહેલું બાળક જો સ્ત્રી જાતિનું હોવાનું માલૂમ પડે તો ગર્ભપાત દ્વારા સ્ત્રી-ભ્રૂણની હત્યા કરવામાં આવે છે. બાળકીને દૂધપીતી કરવાના સદીઓ જૂના રિવાજના આધુનિકરણ સમી આ નવી પદ્ધતિને કારણે સ્ત્રીઓની સંખ્યામાં નોંધપાત્ર ઘટાડો થયો છે.

(4) સામાજિક પરંપરાઓ અને કુપ્રથાઓ :

અસમાન જાતિપ્રમાણ માટે મહદંશે સામાજિક પરંપરાઓ, કુપ્રથાઓ અને કુરિવાજોને પણ જવાબદાર ગણી શકાય. બાળલગ્નો, દહેજપ્રથા, સતીપ્રથા, દેવદાસીપ્રથા, વિધવા પુનર્લગ્નનો નિષેધ જેવી અનેક પરંપરાઓ અને કુપ્રથાઓએ સ્ત્રીઓના અસ્તિત્વ સામે પ્રશ્નો ઊભા કર્યા છે. ‘દીકરી તો પારકી થાપણ કહેવાય,’ ‘દીકરી ને ગાય દોરે ત્યાં જાય’ જેવી કહેવતો સ્ત્રીઓ અંગે પ્રવર્તતી સામાજિક પરંપરાઓ અને કુપ્રથાઓની સાક્ષી પૂરે છે. સમાજના આ કુરિવાજોના જાળામાં દીકરીઓને સૌથી વધુ સહન કરવાનું આવે છે, પરિણામે કન્યાજન્મ આવકારદાયક ગણાતો નથી. આમ, સમાજની કુપ્રથાઓ અને કુરિવાજો અસમાન જાતિપ્રમાણની સમસ્યાનું નિર્માણ કરે છે.

(5) પરિવારની આર્થિક સ્થિતિ :

વર્તમાન સમયમાં ગરીબી, બેકારી અને મોંઘવારી જેવાં આર્થિક પરિબળો માત્ર મધ્યમ અને ગરીબ વર્ગને જ નહિ, પરંતુ ઉચ્ચ વર્ગને પણ સંતાનોના ઉછેરમાં અવરોધરૂપ સાબિત થઈ રહ્યાં છે. બાળકના જન્મથી માંડીને તે જ્યાં સુધી આર્થિક રીતે પગભર ન થાય ત્યાં સુધીની બધી જ જવાબદારી માતા-પિતાએ નિભાવવાની હોય છે. વળી, હવે ધીમે ધીમે નાના કદનાં કે વિભક્ત કુટુંબોની સંખ્યા પણ વધતી ચાલી છે. આવા સંજોગોમાં પુત્રજન્મની આશામાં કુટુંબમાં બાળકોની સંખ્યા પરિવારની હાલત કફોડી બનાવે છે. આ બધાં કારણોસર સ્ત્રી-ભ્રૂણહત્યાના બનાવોનું પ્રમાણ વધ્યું છે. તો બીજી તરફ આવી નબળી આર્થિક સ્થિતિમાં દંપતીને પરિવારમાં માત્ર એક કે બે બાળક હોય તે વધુ ઈચ્છનીય લાગે છે. આ રીતે જોઈએ તો આર્થિક પરિબળ પરોક્ષ રીતે પણ અસમાન જાતિપ્રમાણ માટે જવાબદાર છે.

(6) સ્ત્રીઓનાં અપમૃત્યુ :

જીવવિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ સ્ત્રીઓ પુરુષો કરતાં મજબૂત હોવાથી પુરુષ કરતાં લાંબું જીવે છે; પરંતુ પામીભર્યું સામાજિક વાતાવરણ સ્ત્રીઓને અપમૃત્યુ તરફ દોરી જાય છે. ભારતમાં સ્ત્રીઓનાં અપમૃત્યુ પાછળ સૌથી મહત્વનું જવાબદાર પરિબળ દહેજપ્રથા છે. સાસરિયાઓ દ્વારા દહેજ માંગવાના ત્રાસના કારણે સ્ત્રી આત્મહત્યાનું અંતિમ પગલું ભરતી હોય છે. તો ઘણીવાર સાસરિયાઓ દ્વારા દહેજ માટે થઈને સ્ત્રીની હત્યા કરવામાં આવતી હોય છે. ભારતમાં ઈ.સ. 2012માં 18,233 સ્ત્રીઓ આ દહેજપ્રથાને કારણે મૃત્યુ પામી હોવાનું નોંધાયું હતું. આનો અર્થ એ થયો કે ભારતમાં દર 90 મિનિટે એક સ્ત્રી દહેજને કારણે મૃત્યુ પામે છે.

વળી, છેલ્લાં થોડાં વર્ષોથી ઓનર કિલિંગને કારણે સ્ત્રીઓના મૃત્યુના બનાવોએ સૌનું વિશેષ ધ્યાન આકર્ષિત કર્યું છે. સ્ત્રી દ્વારા થયેલા કોઈ કાર્ય કે પ્રવૃત્તિના કારણે સમગ્ર પરિવારે પોતાનું ગૌરવ હણાયું હોય કે શરમજનક સ્થિતિમાં મુકાવું પડ્યું હોય તેવું અનુભવાય અને પરિવારના સભ્યો દ્વારા જ તે સ્ત્રીની હત્યા કરવામાં આવે તેવી ઘટનાને ઓનર કિલિંગ કહેવામાં આવે છે. પરિવારની મરજી વિરુદ્ધ સ્ત્રીએ કરેલાં લગ્ન, પ્રેમસંબંધ કે બળાત્કાર જેવી ઘટનાઓને કારણે ઓનર કિલિંગના બનાવો પણ વધ્યા છે. ભારતમાં પંજાબ, હરિયાણા, બિહાર, ઉત્તરપ્રદેશ, રાજસ્થાન, ઝારખંડ, હિમાચલ પ્રદેશ અને મધ્યપ્રદેશ જેવાં રાજ્યોમાં ઓનર કિલિંગની ઘટનાઓ સવિશેષ જોવા મળી છે.

આ ઉપરાંત છૂટાછેડા, કુંવારું માતૃત્વ, બળાત્કાર, સતત અપમાન કે અવગણના, પરિવારના સભ્યો કે સાસરિયાઓ દ્વારા આપવામાં આવતો ત્રાસ જેવાં કારણોએ પણ સ્ત્રીઓને અપમૃત્યુ કરવા તરફ ધકેલી છે. સ્ત્રીઓનાં અપમૃત્યુના આ બધા કિસ્સાઓ જાતિપ્રમાણનું અસમતુલન સર્જવામાં નિર્ણાયક બને છે.

(7) સ્થળાંતર :

નોકરી, ધંધા, વ્યવસાય, શિક્ષણ કે એવા કોઈ ને કોઈ કારણોસર એક પ્રદેશમાંથી અન્ય પ્રદેશમાં થતું સ્થળાંતર જાતિપ્રમાણમાં અસમાનતા સર્જવામાં મહત્ત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. વ્યક્તિ પોતાનો પ્રદેશ છોડી અન્ય પ્રદેશમાં જાય ત્યારે તેના પોતાના પ્રદેશની વસ્તી અને સ્થળાંતરિત તરીકે તે જ્યાં વસે છે તે પ્રદેશની વસ્તી - એ બંનેમાં તફાવત સર્જાય છે. આ તફાવત જે-તે પ્રદેશના જાતિપ્રમાણમાં અસમતુલન પેદા કરે છે. દા.ત., ડૉ. કૌશિક શુક્લના ભાવનગર પાસે અલંગ શીપબ્રેકિંગ યાર્ડના શ્રમિકોના એક અભ્યાસમાં જોવા મળ્યું હતું કે યાર્ડના કુલ શ્રમિકોમાંથી મોટા ભાગના શ્રમિકો પરપ્રાંતીય પુરુષો જ હતા.

વળી, આર્થિક વિકાસ સાધવા થતું સ્થળાંતર અસમાન જાતિપ્રમાણની સમસ્યા સર્જે છે. ભારતીય સમાજમાં પરંપરાગત રીતે શ્રમવિભાજન એવી રીતે થયું છે કે જેમાં પુરુષોએ આજીવિકા પ્રાપ્ત કરવાની અને સ્ત્રીઓએ ગૃહસંચાલન, પ્રજનન અને બાળઉછેરનું કાર્ય કરવાનું. સામાન્ય રીતે આજીવિકા મેળવવા પુરુષ એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે આસાનીથી જઈ શકે છે, જ્યારે સ્ત્રી માટે એ બંધનકર્તા છે. ભારતમાં અનેક ખેતમજૂરો એક રાજ્યમાંથી બીજા રાજ્યમાં સ્થળાંતર કરે છે. વેપાર-ઉદ્યોગ જ્યાં વધુ છે ત્યાં આજીવિકા માટે સ્થળાંતરિતોની સંખ્યા વધુ હોય છે. આમ, એક રાજ્યમાંથી બીજા રાજ્યમાં કે પરદેશમાં પુરુષોનું સ્થળાંતર વધુ છે. સ્થળાંતરની આ ઢબમાં સ્ત્રીઓએ પોતાના વતનમાં રહેવું પડે છે. આને લીધે રાજ્યવાર લિંગપ્રમાણ જુદું જોવા મળે છે, જેને આપણે અસમાન જાતિપ્રમાણ કહીએ છીએ.

અસમાન જાતિપ્રમાણની સમસ્યાની વિપરીત અસરો

ભારતમાં પુરુષોની તુલનામાં સ્ત્રીઓનું ઘટતું જતું પ્રમાણ અનેક સામાજિક સમસ્યાઓને જન્મ આપે છે. સામાજિક રચનાતંત્રમાં સ્ત્રી-પુરુષ બંનેની ભૂમિકા મહત્ત્વની છે. સમાજના સામાજિક, ધાર્મિક, આર્થિક, કૌટુંબિક અને શૈક્ષણિક વિકાસમાં પુરુષની સાથે સાથે સ્ત્રીનું યોગદાન પણ એટલું જ મહત્ત્વનું છે. બાળકને જન્મ આપીને અને તેનો ઉછેર કરીને સ્ત્રી પારિવારિક વારસાનું સાતત્ય જાળવી રાખે છે. સ્ત્રીઓનું ઘટતું પ્રમાણ સામાજિક સાતત્યની જાળવણીમાં અવરોધક બની શકે છે.

સ્ત્રી-પુરુષનું અસમાન જાતિપ્રમાણ લગ્નસંસ્થા પર વિપરીત અસર નિપજાવે છે. પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓની ઓછી સંખ્યાને કારણે સમાજમાં અપરિણીતોની સંખ્યા વધતા ફરજિયાત કુંવારાપણું વધે છે. દીકરાના લગ્ન ન થાય ત્યાં સુધી માતા-પિતાએ તણાવયુક્ત સ્થિતિમાં જીવવું પડે છે. વળી, સ્ત્રીઓની ઓછી સંખ્યાને કારણે કન્યાવિક્રયને વેગ મળે છે, એટલે કે પુરુષોએ લગ્ન માટે સ્ત્રીઓને ઊંચી કિંમત ચૂકવવી પડે છે. આથી જેની પાસે વધુ પૈસા કે સંપત્તિ હોય તેવી વ્યક્તિઓ ઊંચી કિંમત ચૂકવીને લગ્ન કરી શકે છે, જ્યારે ગરીબ કે મધ્યમવર્ગના યુવાનોનાં લગ્ન માટે પાત્ર પસંદગીનો પ્રશ્ન જટિલ બને છે. તો ઘણીવાર ઊંચી ડિગ્રી ધરાવતી સ્ત્રીને પોતાનાથી નિમ્ન ડિગ્રી ધરાવનાર પુરુષ સાથે કે ઉચ્ચ ડિગ્રી ધરાવનાર પુરુષને પોતાનાથી નિમ્ન ડિગ્રી ધરાવનાર સ્ત્રી સાથે લગ્ન કરવાની નોબત આવે છે. વળી, અસમાન જાતિપ્રમાણને લીધે વર માટે કન્યા શોધવાની અને ખાસ કરીને જે સમૂહમાં પોતાના સમૂહમાં જ લગ્ન કરવાનો આગ્રહ છે તેવા કુટુંબમાં બાળપણથી જ પોતાના કુટુંબની કન્યાને કન્યાપક્ષના યુવાનોને આપવી પડે છે. એટલે કે સાટાપદ્ધતિ અપનાવવી પડે છે. આ રીતે જોઈએ તો અસમતુલિત જાતિપ્રમાણને કારણે કજોડાં લગ્નની સ્થિતિ નિર્માણ પામે છે.

વળી, પુરુષોની તુલનામાં સ્ત્રીઓની ઓછી સંખ્યાને કારણે સ્ત્રીઓ પર અત્યાચારો વધે છે. ભારતનાં વિવિધ

રાજ્યોમાં દિન-પ્રતિદિન વધતાં જતાં છેડતી, જાતીય સતામણી અને બળાત્કારના બનાવો તેની સાક્ષી પૂરે છે. સાથે સાથે જાતિપ્રમાણનું આ અસમતુલન ગે અને લેસ્બિયન જેવા સજાતીય સંબંધો તેમજ વેશ્યાવૃત્તિને પણ પ્રોત્સાહન આપે છે. એઈડ્સ જેવા જાતીય રોગોના દર્દીઓની સંખ્યાના વધારા પાછળ પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે જાતિપ્રમાણનું આ અસમતુલન મહત્વનું પુરવાર થાય છે.

અસમાન જાતિપ્રમાણની સમસ્યા અટકાવવાના ઉપાયો

અસમાન જાતિપ્રમાણની સમસ્યાને હળવી કરવા માટે સ્ત્રીઓ પ્રત્યેની માન્યતાઓ, મૂલ્યોમાં પરિવર્તન લાવવું આવશ્યક છે. આ માટે સરકાર, સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ, બૌદ્ધિકો, સમાજચિંતકો, ધાર્મિક નેતાઓ અને લોકસેવકોએ સહિયારો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આમ છતાં,

- કન્યાજન્મને પ્રોત્સાહન મળે તેવી નીતિઓ ઘડવી.
- સ્ત્રી અને પુરુષને બંધારણની દૃષ્ટિએ, કાનૂનની દૃષ્ટિએ સમાન હક મળે છે; પરંતુ વાસ્તવિક સમાજજીવનમાં બંનેનું સરખું મહત્વ અંકાય તે માટે જરૂરી પગલાં લેવાં.
- જે પરિવારોમાં સંતાનોમાં માત્ર એક દીકરી જ હોય તેવા પરિવારોએ અન્ય પરિવારના લોકોને દીકરીના જન્મ માટે પ્રોત્સાહિત કરવા.
- સ્ત્રીઓએ પોતે જાગૃત અને સંગઠિત થઈ પોતાના અસ્તિત્વ માટે લોકજાગૃતિ કેળવવી.
- પ્રચાર-પ્રસાર માધ્યમોએ અસમાન જાતિપ્રમાણની સમસ્યાને પ્રસારિત કરી લોકજાગૃતિ કેળવવી.
- દીકરા-દીકરીના સામાજિકરણમાં સમાનતાનાં મૂલ્યો આત્મસાત્ થાય તેવા પ્રયત્નો કરવા.
- ભ્રૂણહત્યા થતી અટકાવવી.
- ગર્ભપરીક્ષણના કાયદાનું ચુસ્તપણે પાલન કરાવવું.
- અસમાન જાતિપ્રમાણની ગંભીર અસરોથી યુવાનોને વાકેફ કરવા. આ માટે શાળા-કોલેજોમાં સેમિનારો-કોન્ફરન્સોનું આયોજન કરવું.
- સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓએ આ માટે રચનાત્મક ભૂમિકા ભજવવી.
- સમાજના કુરિવાજો, કુપ્રથાઓ અને રીતિઓમાં પરિવર્તન આવે તેવા પ્રયત્નો કરવા.
- દહેજ પ્રતિબંધક કાયદાનો ચુસ્તપણે અમલ થાય તે જોવું.

એચ.આઈ.વી. એઈડ્સ - એક સામાજિક સમસ્યા

એચ.આઈ.વી. એઈડ્સ એક વિશ્વવ્યાપી સામાજિક સમસ્યા છે. વિશ્વમાં ભાગ્યે જ કોઈ એવો દેશ હશે કે જેમાં એઈડ્સના દર્દીઓ ન હોય ! એચ.આઈ.વી. ગ્રસ્ત પીડિતોની સંખ્યામાં દક્ષિણ આફ્રિકા, નાઈજીરિયા પછી ભારત વિશ્વમાં ત્રીજા નંબરનું સ્થાન ધરાવે છે. NACO (National Aids Control Organization)ના વર્ષ 2013-14ના અહેવાલ મુજબ ભારતમાં વર્ષ 2011માં 15 થી 49 વર્ષની ઉંમરના લોકોમાં એચ.આઈ.વી. ગ્રસ્ત દર્દીઓની સંખ્યા 20.89 લાખ હતી. નેશનલ એઈડ્સ કન્ટ્રોલ ઓર્ગેનાઈઝેશનના આ અંકો દર્શાવે છે કે ભારતમાં એચ.આઈ.વી. ગ્રસ્ત લોકો મોટેભાગે યુવાવયના છે. આ રીતે જોઈએ તો યુવાનો માટે એઈડ્સની સમસ્યા એક પડકાર છે. વળી, અન્ય દેશોની તુલનામાં જ્યારે ભારતમાં યુવાનોનું પ્રમાણ સૌથી વધુ છે, ત્યારે એઈડ્સગ્રસ્ત યુવા દર્દીઓનું ઉપર્યુક્ત પ્રમાણ ચિંતા ઉપજાવનારું છે.

એચ.આઈ.વી. એઈડ્સ

AIDS એટલે શું ?

સરળ શબ્દોમાં એમ કહી શકાય કે AIDS એટલે શરીરે મેળવેલી રોગપ્રતિકારક શક્તિના વિનાશનાં ચિહ્નો. શાબ્દિક અર્થ જોઈએ તો AIDS એટલે -

- A - Acquired (મેળવેલું)
- I - Immune (રોગપ્રતિકારક શક્તિ)
- D - Deficiency (ઊણપ)
- S - Syndrome (ચિહ્ન)

આમ, એઈડ્સ એટલે માનવીના શરીરમાં રોગપ્રતિકારક શક્તિની ઊણપથી થતા અનેક રોગો. શરીરમાં HIVનો વાયરસ પ્રવેશે એટલે થોડાં વર્ષો પછી વ્યક્તિને એઈડ્સ થાય છે. HIV એટલે Human Immuno Deficiency Virus. આ વાયરસ વ્યક્તિના શરીરમાં દાખલ થઈ ધીમે ધીમે તેની રોગપ્રતિકારક શક્તિનો નાશ કરે છે અને પરિણામે એચ.આઈ.વી. વાયરસ ધરાવનાર વ્યક્તિનું શરીર અનેક રોગોનો ભોગ બને છે. વ્યક્તિના શરીરની આ પરિસ્થિતિ એટલે જ એઈડ્સ.

એઈડ્સનો સર્વપ્રથમ દર્દી ઈ.સ. 1981માં અમેરિકામાં નોંધાયો હતો. અમેરિકાના લોસ એન્જલસમાં સજાતીય સંબંધો ધરાવતા પુરુષોમાંથી આ રોગ ધીમે ધીમે ડ્રગ્સના ઇન્જેક્શન લેતાં વ્યસનીઓમાં અને ત્યાર પછી વિશ્વના લગભગ તમામ દેશોમાં ખૂબ જ ઝડપથી ફેલાઈ ગયો.

ભારતમાં ઈ.સ. 1986માં ચેન્નઈમાં સૌ પ્રથમ ડૉ. સુનીતિ સોલોમને એક સેક્સવર્કરને એચ.આઈ.વી. હોવાનું નિદાન કર્યું હતું. ત્યાર પછીનાં વર્ષોમાં સેક્સવર્કર્સમાં આ રોગોનાં ચિહ્નો હોવાનું માલૂમ પડ્યું હતું. 1987 સુધીમાં એચ.આઈ.વી.ના બીજા નવા 135 દર્દીઓ ઉમેરાયા હતા, જેમાં 14 વ્યક્તિઓ તો સંપૂર્ણપણે એઈડ્સગ્રસ્ત હતા.

એઈડ્સ કેવી રીતે ફેલાય છે ?

એઈડ્સ એ એચ.આઈ.વી. વાયરસથી થતો રોગ છે. એચ.આઈ.વી.નો વાયરસ શરીરની બહાર બહુ સહેલાઈથી નાશ પામે છે; પરંતુ એક વખત તે માનવશરીરમાં પ્રવેશી જાય ત્યાર પછી તેનો નાશ કરી શકે એવી કોઈ દવા કે રસી હજુ સુધી શોધી શકાઈ નથી. એઈડ્સના વાયરસ માનવશરીરમાં કેવી રીતે પ્રવેશે છે તે અંગેની સમજ ડૉ. પ્રકાશ વૈષ્ણવ અને ડૉ. વ્રજલાલ પટેલે ‘એઈડ્સ આ યુગનો મહાકાળ’ પુસ્તિકામાં આપી છે. તેમના મતે એઈડ્સના વાયરસ મુખ્યત્વે નીચે દર્શાવેલાં ચાર માધ્યમો દ્વારા વ્યક્તિના શરીરમાં પ્રવેશે છે :

- (1) જાતીય સંબંધ દ્વારા
- (2) લોહી દ્વારા
- (3) માતા દ્વારા
- (4) જંતુયુક્ત સાધનો દ્વારા

એઈડ્સ કેવી રીતે ફેલાતો નથી ?

- (1) એઈડ્સના દર્દી સાથે હાથ મિલાવવાથી, સાથે બેસવા-ઊઠવાથી, સાથે જમવાથી, ભેટવાથી કે ચુંબન કરવા એઈડ્સનો ચેપ લાગતો નથી.
- (2) તળાવ, નદી કે સ્વિમિંગ પુલમાં સાથે સ્નાન કરવાથી એઈડ્સનો ચેપ લાગતો નથી.
- (3) એઈડ્સના દર્દીની ખાંસી કે છીંકથી એઈડ્સ ફેલાતો નથી.
- (4) માખી, મચ્છર કે માંકડ દ્વારા એઈડ્સ ફેલાતો નથી.
- (5) જાહેર શૌચાલયના ઉપયોગથી એઈડ્સ ફેલાતો નથી.
- (6) એઈડ્સનો ચેપ લાગેલા દર્દીનાં આંસુ કે પરસેવાથી એઈડ્સ ફેલાતો નથી.

એચ. આઈ. વી. એઈડ્સના કારણો

વિદ્યાર્થીમિત્રો, એચ. આઈ. વી. એઈડ્સ એ માત્ર વિશ્વવ્યાપી જનઆરોગ્યની જ સમસ્યા નથી; પરંતુ તે સામાજિક ધોરણો અને સામાજિક મૂલ્યોના ઉલ્લંઘનનું પણ પરિણામ છે. એઈડ્સનો ભોગ બનેલી વ્યક્તિ અને તેના કુટુંબથી માંડીને સમાજ, સંસ્કૃતિ, અર્થવ્યવસ્થા અને વસ્તી પર એઈડ્સની વિપરીત અસર પડે છે. આ બધાં દૃષ્ટિબિંદુથી જોઈએ તો એચ.આઈ.વી.એઈડ્સ જનઆરોગ્યની સાથે એક સામાજિક સમસ્યા પણ છે. અહીં એક સામાજિક સમસ્યા તરીકે એઈડ્સનાં કારણોની વિસ્તૃત સમજ મેળવીએ.

(1) અસલામત જાતીય સંબંધ :

એઈડ્સ થવા પાછળનું મુખ્ય કારણ છે - અસલામત જાતીય સંબંધ. આજીવિકા રળવા માટે વેશ્યાવ્યવસાય સાથે જોડાયેલી સ્ત્રીઓમાં જાતીય સંબંધની અસલામતી વિશેષ જોવા મળે છે. એક વેશ્યા અનેક પુરુષોની જાતીયવૃત્તિને સંતોષતી હોવાથી તેને જાતીય રોગો કે એઈડ્સ થવાની શક્યતા સૌથી વધુ છે. આધુનિક સંશોધનો અને અહેવાલો મુજબ અસંખ્ય વેશ્યાઓ એચ.આઈ.વી.એઈડ્સનો ચેપ ધરાવે છે. એઈડ્સગ્રસ્ત વેશ્યા સાથે જાતીય સંબંધ બાંધનાર પુરુષને પણ એચ.આઈ.વી.નો ચેપ લાગે છે. આનાથી વિપરીત એઈડ્સગ્રસ્ત પુરુષ જ્યારે વેશ્યા સાથે જાતીય સંબંધથી

જોડાય છે ત્યારે તે વેશ્યાને પણ એચ.આઈ.વી.નો ચેપ લાગે છે. આ રીતે અહીં એચ.આઈ.વી.નું આદાન-પ્રદાન થતું જોવા મળે છે.

વળી, આધુનિક યુગમાં લગ્ન પૂર્વેની જાતીય પવિત્રતા અને લગ્નેતર સંબંધો અંગેનાં ધોરણો ઢીલાં પડ્યાં છે. જાતીય સ્વેચ્છાચારનું પ્રમાણ વધ્યું છે. પતિ-પત્નીની પરસ્પર જાતીય વફાદારી પર ટી.વી. સિરિઅલોથી માંડીને ફિલ્મો અને સોશિયલ મીડિયાએ વિપરીત અસર નિપજાવી છે. આ માધ્યમો દ્વારા રજૂ થતા સંદેશાઓને કારણે જાતીય જીવનમાં વિવિધતાના મોહનું પ્રમાણ વધ્યું છે. આ બધાનાં પરિણામે મહાનગરોથી લઈને ગામડાંઓમાં બળાત્કારની ઘટનાઓનું પ્રમાણ દિનપ્રતિદિન વધવા લાગ્યું છે. નેશનલ કાર્થમ રેકોર્ડ્સ બ્યુરોના 2013ના વાર્ષિક અહેવાલ મુજબ 2012માં સમગ્ર ભારતમાં 24,923 બળાત્કારના કેસો નોંધાયા હતા, જેમાં 98 ટકા કિસ્સાઓમાં બળાત્કાર કરનાર વ્યક્તિ નજીકની કે પરિચિત હોવાનું માલૂમ પડ્યું હતું. વળી, આધુનિક યુગમાં સજાતીય સંબંધોનું પ્રમાણ પણ વધ્યું છે. ગે રિલેશન અને લેસ્બિયન રિલેશનશીપને કારણે એઈડ્સ થવાની શક્યતા સૌથી વધારે છે. અમેરિકા, આફ્રિકા અને ઈંગ્લેન્ડમાં આવા જાતીય સંબંધો ધરાવનાર લોકોની સંખ્યા વધુ હોવાથી અને સરકારે પણ આવા સંબંધોને માન્યતા આપી હોવાથી આ દેશોમાં એઈડ્સના દર્દીઓની સંખ્યા પણ વધારે છે. આ રીતે અસલામત જાતીય સંબંધ એઈડ્સ ફેલાવવામાં સૌથી મહત્ત્વનું કારણ છે.

(2) લોહીની ફેરબદલ :

વિદ્યાર્થીમિત્રો, આપણે જોયું કે એઈડ્સના વાયરસ બહારના વાતાવરણમાં લાંબા સમય સુધી પોતાનું અસ્તિત્વ ટકાવી શકતા નથી; પરંતુ જો આ વાયરસ શરીરના ફ્લ્યુડ (રક્ત, વીર્ય કે યોનિસ્ત્રાવ)ના સંપર્કમાં આવે તો તેનો અંત આણી શકાતો નથી. આનો અર્થ એ થયો કે આકસ્મિક સંજોગોમાં રક્તની જરૂર ઊભી થાય ત્યારે એચ.આઈ.વી.નો ચેપ લાગેલી વ્યક્તિનું રક્ત લેવું જોખમકારક છે. એચ.આઈ.વી. ચેપ લાગેલી વ્યક્તિનું રક્ત એઈડ્સ ફેલાવનારું મહત્ત્વનું પરિબળ છે. વળી, કેટલાક લોકો માત્ર પૈસા મેળવવા માટે નિયમિત રક્ત આપતા હોય છે. આવા ધંધાદારી રક્તદાતા પાસેથી મેળવેલું પરીક્ષણ કર્યા વિનાનું રક્ત લેવાથી એઈડ્સ થવાની શક્યતા ઘણી વધારે છે. અકસ્માત કે આકસ્મિક સંજોગોમાં જ્યારે પણ રક્તની જરૂર ઊભી થાય ત્યારે પરીક્ષણ કરેલું રક્ત લેવાનો આગ્રહ એઈડ્સ સામે રક્ષણ આપે છે. આ ઉપરાંત એચ.આઈ.વી.ગ્રસ્ત વ્યક્તિની કિડની, આંખો, શ્વેતકણો, રક્તકણો કે અન્ય કોઈ પણ અંગનું પ્રત્યારોપણ અન્ય કોઈ વ્યક્તિના શરીરમાં કરવામાં આવે તો અંગ લેનાર વ્યક્તિને ચેપ લાગી શકે છે.

(3) માતા દ્વારા બાળકને :

એચ.આઈ.વી.નો ચેપ લાગેલી સ્ત્રી જો સગર્ભા બને તો તેવી સ્ત્રી દ્વારા ગર્ભમાં રહેલા બાળકને કે નવજાત શિશુને ચેપ લાગી શકે છે. એઈડ્સના વૈશ્વિક વ્યાપ માટે આ ત્રીજું સૌથી મહત્ત્વનું કારણ છે. સગર્ભાવસ્થાવાળી સ્ત્રીને સારવારના અભાવમાં બાળકને જન્મ પહેલાં કે જન્મ પછી એચ.આઈ.વી.નો ચેપ લાગવાની શક્યતા 20 % જેટલી છે. એચ.આઈ.વી.નો ચેપ ધરાવતી સ્ત્રીની સુવાવડ દરમિયાન જો કાળજી રાખવામાં ન આવે તો બાળકને એચ.આઈ.વી.નો ચેપ લાગી શકે છે. વળી, બાળકના જન્મ બાદ જો તેને માતાનું ધાવણ આપવામાં આવે તો એવાં બાળકોને પણ એચ.આઈ.વી.નો ચેપ લાગવાની શક્યતા વધારે છે. આ ઉપરાંત ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં અને આદિવાસી સમુદાયોમાં જોવા મળતી સુવાવડની કેટલીક પારંપરિક પદ્ધતિઓમાં પણ માતા દ્વારા બાળકને એચ.આઈ.વી.નો ચેપ લાગવાની શક્યતા વધારે છે.

(4) નશીલા પદાર્થોનું વ્યસન :

નશીલા પદાર્થોના વ્યસનીઓની રોગપ્રતિકારક શક્તિ ઘણી નબળી હોય છે. આથી આવી વ્યક્તિઓને એચ.આઈ.વી.નો ચેપ ઝડપથી લાગી શકે છે. આધુનિક સંશોધનોના અહેવાલ મુજબ નશીલા પદાર્થોના ઘણા વ્યસનીઓ એઈડ્સના દર્દી હોવાનું માલૂમ પડ્યું છે. નશીલા પદાર્થોના વ્યસનીઓ નશો કરનારું કેફી દ્રવ્ય ઈન્જેક્શનના માધ્યમથી લે છે અને આ ઈન્જેક્શનમાં લીધેલી એકની એક સોય તેઓ એકબીજા માટે વાપરતા હોય છે. આથી એચ.આઈ.વી.નો ચેપ લાગેલી વ્યક્તિ જ્યારે આવી સોય અન્ય વ્યસનીને આપે ત્યારે તે વ્યક્તિ પણ એચ.આઈ.વી.નો ભોગ બને છે. ઉત્તર-પૂર્વ ભારતમાં આ કારણ એઈડ્સ ફેલાવવામાં મહત્ત્વનું બન્યું છે.

આ દેખીતાં કારણો ઉપરાંત ભોગવાદી વિચારો, લગ્ન અને ત્યારે પછીની પારિવારિક જવાબદારીઓ નિભાવવામાંથી છટકવાની વૃત્તિ, જાતીય જીવન અંગેની ખોટી માન્યતાઓ, વધારે પડતી મહત્ત્વકાંક્ષાઓ, ગરીબી, શિક્ષણનો અભાવ, શહેરીકરણ જેવાં સમાજ અને સંસ્કૃતિ સાથે સંકળાયેલાં અનેક કારણો એચ.આઈ.વી.ના ઉદ્ભવમાં મહત્ત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે.

એઈડ્સની વિપરીત અસરો :

વિદ્યાર્થીમિત્રો, એઈડ્સનાં કારણો પરથી આપના મનમાં એક બાબત સ્પષ્ટ થઈ હશે કે એઈડ્સ એ માત્ર વ્યક્તિગત સમસ્યા નથી; પરંતુ તેનો સીધો સંબંધ વ્યક્તિ ઉપરાંત સમાજ અને સંસ્કૃતિ સાથે છે. આ અર્થમાં જોઈએ તો એઈડ્સગ્રસ્ત દર્દીઓનું વધુ પ્રમાણ કોઈ પણ રાષ્ટ્ર કે સમુદાય પર વિપરીત અસર પહોંચાડે છે.

અગાઉ જોયું તે મુજબ એઈડ્સ થવાનું મુખ્ય કારણ અસલામત જાતીય સંબંધ છે. આથી જ્યારે કોઈ વ્યક્તિના રક્ત પરીક્ષણમાં એચ.આઈ.વી.નો રિપોર્ટ પોઝિટિવ આવે ત્યારે તે વ્યક્તિ એક પ્રકારની શરમ અને સંકોચ અનુભવે છે. સામાજિક પ્રતિષ્ઠાને ઝાંખપ લાગવાના ભયથી તે પોતાની વાત કોઈને કહી શકતી નથી. આ પરિસ્થિતિ તેના માટે અસહ્ય બને છે. વળી, એઈડ્સગ્રસ્ત દર્દી સાથે લોકો ઉપેક્ષાભર્યું વર્તન કરે છે.

વળી, એઈડ્સને કારણે થતાં મૃત્યુઓમાં બાળમૃત્યુ દર અને માતાનો મૃત્યુદર વસ્તીશાસ્ત્રીય પરિવર્તનો નિપજાવે છે. વિધવાઓના અનેક પ્રશ્નો ઊભા થાય છે. એઈડ્સની સારવાર અત્યંત ખર્ચાળ હોવાથી વ્યક્તિના પરિવારથી લઈને રાષ્ટ્રના આર્થિક માળખાને નુકસાન પહોંચાડે છે. અગાઉ જોયું તે મુજબ ભારતમાં એઈડ્સ થનાર વ્યક્તિઓ મોટે ભાગે 15થી 49 વર્ષના વયજૂથની છે, પરિણામે રાષ્ટ્રના વ્યાપાર, ઉદ્યોગ અને શિક્ષણ પર પણ તેની વિપરીત અસર પડે છે. વળી, આ રોગની કોઈ દવા કે રસી શોધાઈ નથી એટલે તેને લગતાં સંશોધનો કરવા માટે તેમજ સામાજિક જાગૃતિ લાવવાના પ્રયાસો પણ ખર્ચાળ સાબિત થયા છે.

એઈડ્સની અટકાયત અથવા નિયંત્રણ :

વિદ્યાર્થીમિત્રો, એઈડ્સનાં કારણો અને અસરો પરથી આપને સમજાયું હશે કે જો આ સમસ્યાને નિયંત્રિત કરવામાં ન આવે તો તેનાથી અનેક સામાજિક પ્રશ્નો સર્જાય છે. વળી એઈડ્સને દૂર કરવાની કે નાબૂદ કરવાની કોઈ દવા કે રસી હજુ સુધી શોધાઈ ન હોવાથી તેને નિયંત્રિત કરવાનું કાર્ય કઠિન છે. આવા સંજોગોમાં એઈડ્સને ફેલાતો અટકાવવો એ જ તેનો શ્રેષ્ઠ ઈલાજ છે. લોકોમાં એઈડ્સ અંગે વૈજ્ઞાનિક જાગૃતિ કેળવાય અને એઈડ્સ થવાનું જોખમ ઘટે તેવાં પગલાં એઈડ્સને ફેલાતો અટકાવે છે. એઈડ્સને ફેલાતો અટકાવવા માટે કઈ કઈ બાબતો અસરકારક છે તેની જાણકારી મેળવીએ :

- (1) એઈડ્સ થવા પાછળનું સૌથી મહત્વનું કારણ અસલામત જાતીય સંબંધ છે. આથી સલામત જાતીય સંબંધ એઈડ્સને ફેલાતો અટકાવનારું સૌથી મહત્વનું પરિબળ છે. એક જ વફાદાર સાથી સાથેનો જાતીય સંબંધ અને જાતીય સંબંધ દરમિયાન નિરોધનો ઉપયોગ એઈડ્સને અટકાવવામાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે.
- (2) એચ.આઈ.વી.નો ચેપ ધરાવતી વ્યક્તિ રક્તદાન કરે તો તેના રક્તથી અન્ય વ્યક્તિને એચ.આઈ.વી.નો ચેપ લાગી શકે છે. આથી આકસ્મિક સંજોગોમાં જ્યારે લોહીની આવશ્યકતા ઊભી થાય ત્યારે એચ.આઈ.વી.નું પરીક્ષણ કરેલ બિનચેપી લોહી લેવાનો આગ્રહ રાખવો.
- (3) એચ.આઈ.વી.ના દર્દી માટે ઉપયોગમાં લેવાયેલ ઈન્જેક્શનની સિરિંજ, સોય કે અન્ય તબીબી સાધનો તંદુરસ્ત વ્યક્તિની સારવાર માટે ઉપયોગમાં ન લેવા. રસીકરણના કાર્યક્રમોમાં કે દાકતરી તપાસમાં પણ જંતુમુક્ત તબીબી સાધનો જ ઉપયોગમાં લેવા.
- (4) જુદા જુદા સંચાર માધ્યમો અને સંપર્ક માધ્યમો દ્વારા આ રોગ અંગેની લોકજાગૃતિ અને સામાજિક જાગૃતિ કેળવવી. દા.ત., દર વર્ષે પહેલી ડિસેમ્બરનો દિવસ 'વિશ્વ એઈડ્સ દિન' તરીકે ઊજવાય છે.
- (5) એચ.આઈ.વી.નું નિયંત્રણ થાય તેવી દવા કે રસી શોધવા માટેનાં સંશોધનો હાથ ધરવા.

આ ઉપરાંત એઈડ્સને નિયંત્રિત કરવા માટે સરકારની કામગીરી પણ પ્રશંસનીય રહી છે. ભારત સરકાર દ્વારા ઈ.સ. 1992માં સ્થાપવામાં આવેલ નેશનલ એઈડ્સ કન્ટ્રોલ ઓર્ગેનાઈઝેશન (NACO)ના નેતૃત્વ હેઠળ HIV/AIDS કન્ટ્રોલ પ્રોગ્રામની શરૂઆત 35 એઈડ્સ નિયંત્રણ સોસાયટી મારફતે કરવામાં આવી. રાજ્યનાં દવાખાનાંઓમાં શરૂ કરવામાં આવેલાં ચિકિત્સાકેન્દ્રોને લીધે એઈડ્સને ફેલાતો અટકાવવામાં ઘણી સફળતા મળી છે.

નશીલાં દ્રવ્યોના વ્યસનની સમસ્યા

વિશ્વના પ્રત્યેક સમાજના માનવીની જીવનશૈલીનું અધ્યયન કરતાં એક બાબત સ્પષ્ટ થાય છે કે પ્રત્યેક સમાજમાં દરેક યુગે લોકો એ દ્રવ્યોનો ઉપયોગ કરતા હતા કે જેનાથી નિરાશા, હતાશા અને માનસિક તણાવનું પ્રમાણ ઘટતું હોય, જેનું સેવન કરવાથી કોઈ આહ્લાદક આનંદ અનુભવાતો હોય તથા જેનાથી સુખ-દુઃખની

અનુભૂતિમાં વધારો કે ઘટાડો થતો હોય. આ દ્રવ્યોનાં સેવનથી જે માનસિક અનુભૂતિ થાય છે, એમાંથી નીચે મુજબ પાંચ પ્રકારના મનોઔષધીય પ્રભાવ ઉત્પન્ન થાય છે અને આ પ્રભાવ મેળવવા માટે જ વ્યક્તિ આ દ્રવ્યોનું સેવન કરે છે. આ પાંચ પ્રભાવ નીચે મુજબ છે :

- (1) પીડામાંથી મુક્તિ
- (2) અનિચ્છનીય તથા કષ્ટ આપનારી ક્રિયાઓ અને ભાવનાઓ જેવી કે ચિંતા, અધીરાઈ, ઉત્તેજના, થાક વગેરેમાં ઘટાડો.
- (3) શરીરમાં શક્તિ તથા ઊર્જામાં વૃદ્ધિ તથા નિરાશા અને ઊંઘ ન આવવાની સ્થિતિને દૂર કરવી.
- (4) નવી ચેતના તથા અનુભૂતિની પ્રાપ્તિ.
- (5) માથા પરથી કામનું ભારણ હળવું કરવા તથા સદાય પ્રસન્નતાની ભાવનાને જાગૃત કરવા.

વિદ્યાર્થીમિત્રો, ઉપર દર્શાવેલા ભ્રામક પ્રભાવથી પ્રભાવિત થઈ યુવાનો નશીલાં દ્રવ્યોનું સેવન કરે છે. ઈ.સ. 1925 પૂર્વે નશીલાં દ્રવ્યોના સેવન માટે કોઈ પ્રતિબંધ ન હતો; પરંતુ ઈ.સ. 1925માં સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘના જીનિવા ડ્રગ કન્વેન્શનમાં આ નશીલાં દ્રવ્યોના વ્યસનનાં માઠાં પરિણામો પર વિચાર કરવામાં આવ્યો અને રાષ્ટ્રસંઘે પોતાના સભ્ય દેશોને આ દ્રવ્યોના વેચાણ તથા ઉપયોગ પર પ્રતિબંધ લાદવાની વાત કરી. સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘની વિશ્વ આરોગ્ય સંસ્થાએ નશીલાં દ્રવ્યોના વ્યસનની વિશ્વવ્યાપી સમસ્યાને નિયંત્રિત કરવા માટે જે અભિયાન આરંભ્યું હતું તેની ફલશ્રુતિ રૂપે વિશ્વના તમામ દેશોમાં નશીલાં દ્રવ્યોના વ્યસનને એક સામાજિક સમસ્યાના રૂપમાં જોવામાં આવે છે તથા આ સમસ્યાના નિયંત્રણ અને નિવારણ માટે પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે.

નશીલાં દ્રવ્યો

નશીલાં દ્રવ્યોના વ્યસનનો અર્થ

વિશ્વ આરોગ્ય સંસ્થાના તજજ્ઞોની સમિતિએ નશીલાં દ્રવ્યોના સેવનની વ્યાખ્યા આપતાં સ્પષ્ટતા કરી છે કે ‘બંધાણ એટલે કોઈક કુદરતી કે કૃત્રિમ નશીલા પદાર્થ કે દ્રવ્ય જેનું વારંવાર સેવન કરવાને લીધે પેદા થતી અમુક નિશ્ચિત સમયગાળાની નશાયુક્ત અવસ્થા કે જે-તે વ્યક્તિ અને સમાજ બંને માટે વિઘાતક હોય છે. આમાં નશીલા પદાર્થોનું સેવન કરવાની સતત અને અનિવાર્ય જરૂરિયાત, એનું પ્રમાણ વધારવાની વૃત્તિ તથા તે પદાર્થો પર શારીરિક, માનસિક અવલંબન વગેરે બાબતોનો સમાવેશ થાય છે.’

જહોન એ. કલોસેન – નશીલાં દ્રવ્યોનું વ્યસન એ સુખદાયક અસર પેદા કરવા માટે કે દુઃખ દર્દથી દૂર રહેવા માટે ઉપભોગ કરેલા રાસાયણિક પદાર્થ પ્રત્યેની મનોશારીરિક પ્રતિક્રિયા છે.

નશીલાં દ્રવ્યોના વ્યસનનાં કારણો :

નશીલાં દ્રવ્યોના વ્યસન માટે અનેક કારણો જવાબદાર છે. આ કારણોની અહીં ટૂંકમાં સમજૂતી મેળવીએ.

(1) સમાજ વ્યવસ્થામાં બદલાવ :

સામાજિક પરિવર્તન એટલે સામાજિક માળખામાં થતો બદલાવ. જ્યારે વ્યક્તિ બદલાતી જતી સામાજિક પરિસ્થિતિ સાથે તાદાત્મ્ય સાધી શકતી નથી ત્યારે તે નશીલાં દ્રવ્યોના વ્યસન તરફ વળતી હોય છે. આજની યુવાપેઢીમાં દ્રવ્યોનું વ્યસન કરવું એ જાણે કે એક ફેશન બની છે. આ દ્રવ્યોના સેવનથી તેઓ આધુનિક હોવાનો દાવો કરે છે. આ ઉપરાંત આજની યુવાપેઢી ટી.વી. ફિલ્મોમાં દર્શાવાતાં દ્રશ્યો મુજબ પોતાની જાતને ઢાળવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આ બધાં પરિબળોને કારણે વ્યક્તિ ઘણીવાર પોતે એકલી પડી ગઈ હોય કે પોતાનું કોઈ નથી એ પ્રકારની લાગણી અનુભવે છે. પોતાની જાતથી અને સમાજથી વિમુખ બનેલી આવી વ્યક્તિઓ નશીલાં દ્રવ્યોના વ્યસન તરફ વળે છે. આ રીતે સામાજિક પરિવર્તન નશીલાં દ્રવ્યોના વ્યસનનું એક સહાયક પરિબળ છે.

(2) સાંસ્કૃતિક ધોરણોમાં ભંગાણ :

સાંસ્કૃતિક ધોરણોમાં ભંગાણ સૂચવતી પરિસ્થિતિને એનોમીની પરિસ્થિતિ તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. સાંસ્કૃતિક ધોરણો, ધ્યેયો અને તેને પ્રાપ્ત કરવાનાં સાધનો વચ્ચે પ્રવર્તતી તંગદિલીને લીધે એનોમીની પરિસ્થિતિ સર્જાય છે. કોહેન અને જેમ્સ નોંધે છે તેમ કેટલીક વ્યક્તિઓ એવી હોય છે કે જેઓમાં નૈતિક ધોરણોનું આંતરિકરણ થયું હોય છે; પરંતુ આવશ્યક કૌશલ્યનો તેમનામાં અભાવ હોય છે. તેઓને કોઈ ગુનાહિત પ્રવૃત્તિ ઉપલબ્ધ થતી નથી કે તેમને કોઈ હિંસક વાતાવરણ મળતું નથી. આથી આવી બેવડી નિષ્ફળતા અનુભવતી વ્યક્તિઓ નશીલાં દ્રવ્યોના વ્યસન તરફ વળે છે.

(3) વ્યક્તિનું પોતાની જાતથી કે સમાજથી અળગાપણું :

જ્યારે વ્યક્તિ પોતાની જાત કે સમાજથી એક પ્રકારનું અળગાપણું અનુભવે ત્યારે તેવી પરિસ્થિતિને સામાજિક વિમુખતા કહેવામાં આવે છે. પરિવારની કે સમાજની અન્ય વ્યક્તિઓની ઉપસ્થિતિમાં પણ કેટલીક વ્યક્તિઓ આવા અળગાપણાનો કે એકલતાનો અનુભવ કરતી હોય છે. પોતાના આવા એકાકીપણા માટે તે સમાજ કે સામાજિક પરિસ્થિતિને જવાબદાર માનતી હોય છે. પોતાની આવી એકલતા કે એકાકીપણાને દૂર કરવા માટે વ્યક્તિ નશીલાં દ્રવ્યોના વ્યસનનો આશરો લે છે. આ પ્રકારનાં નશીલાં દ્રવ્યોના વ્યસની સમાજવિરોધી કે રાષ્ટ્રવિરોધી બની જતા હોય છે.

(4) મિત્રજૂથ કે સમવયસ્ક જૂથોનો પ્રભાવ :

મિત્રજૂથ કે સમવયસ્ક જૂથ એવાં પ્રાથમિક જૂથો છે કે જેનો પ્રભાવ વ્યક્તિનાં વર્તન પર સૌથી વધુ હોય છે. આ જૂથના સભ્યો નશીલાં દ્રવ્યોના વ્યસની હોય તો જૂથમાં જોડાયેલી વ્યક્તિ મિત્રોના કે સમવયસ્કોના નશીલાં દ્રવ્યોના સેવનના આગ્રહને વશ થઈ વ્યસન કરતી હોય છે. આવું વ્યસન કરવા પાછળનો તેનો હેતુ માત્ર ને માત્ર આ પ્રકારના જૂથમાં સ્વીકૃતિ મેળવવાનો હોય છે. આથી મિત્રોના કે સમવયસ્કોનાં દબાણનો તે ઈનકાર કરી શકતો નથી અને કાયમ માટે નશીલાં દ્રવ્યોનો વ્યસની બની જાય છે.

(5) જિજ્ઞાસા અને અજ્ઞાનતા :

ઘણીવાર વ્યક્તિ નશીલાં દ્રવ્યોનું સેવન કરવાથી કેવી અસર થશે તે અંગે અજાણ હોય છે. તો ક્યારેક એવું પણ બને છે, કે નશીલાં દ્રવ્યોના વ્યસનીનો અનુભવ સાંભળ્યા પછી પોતાના મનમાં પણ એ પ્રકારનો અનુભવ મેળવવાની ઈચ્છા જાગે છે. નશીલાં દ્રવ્યો શેનાં બનેલાં છે, તેનું સેવન કરવાથી શરીરને શું નુકસાન થશે વગેરે અંગે તે અજાણ હોવા છતાં માત્ર અખતરા કરવા માટે તે નશીલાં દ્રવ્યોનું સેવન કરતી હોય છે; પરંતુ એકવાર આ દ્રવ્યોનું સેવન કરવાથી તેને કાયમ તેની લત લાગી જાય છે. આમ, ઘણીવાર આ પ્રકારની જિજ્ઞાસા અને અજ્ઞાનતા નશીલાં દ્રવ્યોના વ્યસનનું કારણ બને છે.

(6) ઉદ્યોગો અને શહેરોનો વિકાસ :

ઔદ્યોગિકરણને કારણે થતું સ્થળાંતર શહેરીકરણની પ્રક્રિયા વિકસાવે છે. ઉદ્યોગોમાં કામ કરતા વ્યક્તિએ સતત એક જ પ્રકારનું કામ આખો દિવસ કરવાનું હોય છે. સતત એક પ્રકારનું કામ અને વાતાવરણ વ્યક્તિને પોતાની જાતથી કે સમાજથી વિમુખ બનાવે છે. વધુ પડતા શ્રમને કારણે આખા દિવસના થાકને હળવો કરવા માટે વ્યક્તિ નશીલાં દ્રવ્યોના સેવનનો માર્ગ અપનાવતો હોય છે. તો બીજી બાજુ શહેરીકરણની પરિસ્થિતિ આવા વ્યસનીઓને મોકળું મેદાન આપે છે. શહેરમાં પોતાને કોણ ઓળખે છે ? ની ભાવના, ગુનાહિત વર્તનને છુપાવી શકવાની વિપુલ તકો, અસલામતી જેવી પરિસ્થિતિ વ્યક્તિને નશીલાં દ્રવ્યોના વ્યસન કરવા તરફ દોરી જાય છે.

(7) આર્થિક પરિસ્થિતિ :

કામ કરવાની ઈચ્છાશક્તિ હોવા છતાં વ્યક્તિને કામ ન મળે ત્યારે તેવી વ્યક્તિ લઘુતાગ્રંથિમાં ગરકાવ થઈ જાય છે. આવી બેકારીને કારણે વ્યક્તિ પોતાની આર્થિક જરૂરિયાતોને પરિપૂર્ણ કરી શકતો નથી અને આ માટે તેણે બીજા પર આધાર રાખવો પડે છે. બેકારીને કારણે તેનામાં ઊભી થયેલી હતાશા અને નિરાશા જેવી માનસિક અસરમાંથી મુક્ત થવા માટે તે નશીલાં દ્રવ્યોના વ્યસન તરફ વળે છે. વળી, સમાજમાં એવી પણ વ્યક્તિઓ હોય છે, જેઓને કામ તો મળી રહે છે; પરંતુ તેની સામે તેને વેતન ખૂબ જ ઓછું મળતું હોય છે. આ સંજોગો પણ તેને માટે નિરાશા ઉપજાવનારા હોય છે, તેથી ઘણીવાર તેઓ નશીલાં દ્રવ્યોના વ્યસની બની જતા હોય છે.

બેકારી અને ઓછા વેતનની પરિસ્થિતિ કરતાં કુટુંબની સદ્વરતાની પરિસ્થિતિ જુદી છે. આર્થિક રીતે સાધનસંપન્ન પરિવારના નબીરાઓ પોતાનો શોખ પૂરો કરવા મોંઘાદાટ નશીલાં દ્રવ્યોનું વ્યસન કરતા હોય છે. સમાચાર માધ્યમોમાં પ્રસારિત થતાં સમાચારો આ વાતની સાક્ષી પૂરે છે.

(8) ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ ભારતનું સ્થાન :

નશીલાં દ્રવ્યોની ગેરકાયદેસર હેરાફેરીની દૃષ્ટિએ ભારતનું ભૌગોલિક સ્થાન વિશેષ મહત્વનું પુરવાર થાય છે. ભારતની સીમારેખા પર આવેલા પંજાબ, રાજસ્થાન, આંધ્રપ્રદેશ, નાગાલેન્ડ, મણિપુર, બિહાર જેવાં રાજ્યોમાં આ દ્રવ્યોની હેરાફેરીનો વ્યાપાર વિકસેલો છે. વળી બીજા દેશોમાં નશીલાં દ્રવ્યો પહોંચાડવામાં પણ ભારત ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ માધ્યમ બને છે. તો બીજી બાજુ આ દ્રવ્યોની હેરાફેરી કરનારા એજન્ટો, ફેરિયાઓ જેવાં અસામાજિક તત્ત્વો દ્વારા ભારતનાં શહેરો અને મહાનગરોમાં નશીલાં દ્રવ્યો આયોજનબદ્ધ રીતે ઘુસાડવામાં આવે છે. આ બધાંનું પરિણામ એ આવે છે કે ભારતમાં યુવા પેઢી આ દ્રવ્યોના વ્યસનની ચુંગાલમાં ફસાય છે અને તેમનું સામાજિક જીવન બરબાદ થાય છે.

(9) આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણ :

ભારત એક વિકાસશીલ રાષ્ટ્ર છે. ભારતનો વિકાસ અનેક વિકસિત રાષ્ટ્રો તેમજ દુશ્મન રાષ્ટ્રોને આંખના કણાની જેમ ખૂંચે છે. આથી આંતરરાષ્ટ્રીય પરિપાટી પર ખેલાતું રાજકારણ ભારતમાં નશીલાં દ્રવ્યોના વ્યસનની સમસ્યાને વેગ આપવામાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. ભારત આર્થિક રીતે પાયમાલ બને, તેની લશ્કરી તાકાત ઓછી થાય, વિશાળ યુવાવર્ગ આ દ્રવ્યોના સેવન તરફ ખેંચાય, વિકાસની ગતિ થંભી જાય જેવાં અનેક પરિબલોમાં આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણનો રંગ ભળે છે, જે નશીલાં દ્રવ્યોના વ્યસનની સમસ્યા માટે જવાબદાર બને છે.

આ રીતે નશીલાં દ્રવ્યોના વ્યસનની સમસ્યા વ્યક્તિનાં વ્યક્તિગત, કૌટુંબિક અને આર્થિક જીવન પર અને આરોગ્ય પર વિપરીત અસર નિપજાવે છે. આથી આ સમસ્યાનું નિવારણ કરવું જરૂરી છે.

નશીલાં દ્રવ્યોના વ્યસનની સમસ્યા હલ કરવાના ઉપાયો

વિદ્યાર્થીમિત્રો, ઉપર્યુક્ત કારણો પરથી આપને સમજાયું હશે કે વ્યક્તિ, સમાજ અને રાષ્ટ્રમાં નશીલાં દ્રવ્યોના વ્યસનની સમસ્યાથી કેવી વિઘટનકારી પરિસ્થિતિનું નિર્માણ થાય છે. જો આ સમસ્યા પર નિયંત્રણ મેળવવામાં ન આવે કે તેની હેરાફેરી પર પ્રતિબંધ લાદવામાં ન આવે તો સમાજ અને રાષ્ટ્રએ તેનાં વિઘાતક પરિણામોનો સામનો કરવા તૈયાર રહેવું પડે છે. અહીં આ સમસ્યાને નિયંત્રિત કરવાના કેટલાક ઉપાયોની સમજૂતી મેળવીએ.

(1) નશીલાં દ્રવ્યોના ઉપયોગ પર પ્રતિબંધ મૂકતા કાયદાઓ :

નશીલાં દ્રવ્યોના વ્યસનની સમસ્યાને અટકાવવા માટે સમયે સમયે કેટલાક મહત્વના કાયદાઓ ઘડવામાં આવ્યા છે :

- 1930માં ડેન્જરસ ડ્રગ્સ એક્ટ ઘડવામાં આવ્યો, જે નશીલાં દ્રવ્યોની તમામ શ્રેણીના પર નિયંત્રણો લાદવા માટેની વિસ્તૃત કાનૂની જોગવાઈ પૂરો પાડતો કાયદો હતો.
- બોમ્બે પ્રોહિબિશન એક્ટ - 1949ની કેટલીક જોગવાઈઓ મુજબ દારૂના ઉત્પાદન પર, દારૂ ગાળવાની ભઠ્ઠી બનાવવા પર, દારૂના વેચાણ, નશો પેદા કરતાં દ્રવ્યોની આયાત, નિકાસ, હેરાફેરી, વેચાણ, ઉત્પાદન વગેરે પર; તાડી, અફીણ, ચરસ વગેરેના ઉત્પાદન, વેચાણ વગેરે પર પ્રતિબંધ મૂકવામાં આવ્યો છે.
- 1961ના સિંગલ કન્વેન્શનની જોગવાઈઓના સંદર્ભમાં તબીબી અને વૈજ્ઞાનિક ઉપયોગ માટે ખસખસના છોડનું વાવેતર અને અફીણના ઉત્પાદનના ક્ષેત્રે કડક નિયંત્રણો લાદવામાં આવ્યા.
- 1978માં ધી ઓપિયમ એક્ટ હેઠળ અફીણના ગેરકાયદેસરના ઉત્પાદન, હેરાફેરી, અફીણ રાખવા પર, તેના સંગ્રહ અને વિતરણ અને વેચાણ પર તથા તેને સંલગ્ન કાર્યવાહીના સંદર્ભમાં નિયંત્રણો અમલમાં મૂકવામાં આવ્યા હતા.
- 1985માં ધ નાર્કોટિક ડ્રગ્સ એન્ડ સાયકોટ્રોપિક સબસ્ટન્સીઝ એક્ટ ઘડવામાં આવ્યો. આ કાયદો નશીલાં દ્રવ્યોની ખેતી પર પ્રતિબંધ મૂકે છે. આ કાયદો કોઈ પણ નશીલાં દ્રવ્યોના ઉત્પાદન, વેચાણ, કબજો, ખરીદી, હેરાફેરી, સંગ્રહ, ઉપયોગ, આયાત-નિકાસ પર પ્રતિબંધ મૂકે છે. આ કાયદાના ઉલ્લંઘન બદલ 10 વર્ષની સખત કેદ જેને 20 વર્ષ સુધી લંબાવી શકાય છે. વળી, આ કાયદા અંતર્ગત 1 લાખ રૂપિયાના દંડની રકમને પણ 2 લાખ રૂપિયા સુધી વધારી શકાય છે.

(2) ઉપચારાત્મક પગલાં :

મારવાહ સમિતિએ જુદાં જુદાં ઉપચારાત્મક પગલાં સૂચવ્યાં છે, જે નીચે મુજબ છે :

- રાષ્ટ્રીય વિકાસ યોજનાઓ સાથે સંકલિત એવી મદ્યપાન અને નશીલી દવાઓના દુરુપયોગ વિરોધી શૈક્ષણિક યોજના ઘડવી.
- વિદ્યાર્થીઓ, યુવકો, કામદારો, સ્થળાંતરિતો, આદિવાસીઓ વગેરેને આ સમસ્યા સંબંધી શિક્ષણ આપવું.
- નશામુક્તિ કેન્દ્રો સ્થાપવાં અને મદ્યપાન તથા નશીલી દવાઓના વ્યસનની સમસ્યાને લગતી સમિતિ રચવી.
- વસ્તીનાં વિવિધ જૂથોમાં નશીલાં દ્રવ્યોના અને મદ્યપાન વપરાશને લગતા પ્રવાહોનું તેમજ સમસ્યા નિવારણનાં પગલાંનું સાતત્યપૂર્ણ મૂલ્યાંકન કરવું.

આ ઉપરાંત ભારત સરકારના નાર્કોટિક કન્ટ્રોલ બ્યૂરોએ ઘડેલા એક્શન પ્લાનમાં સમસ્યાના નિવારણ માટે મુખ્યત્વે બિનસરકારી સંગઠનોની સેવા, વ્યસનીઓનો પુનર્વાસ, જનજાગૃતિ અને જાહેર આરોગ્ય જાગૃતિ, યુવાનોમાં આલ્કોહોલ અને ડ્રગ ડિમાન્ડ ઘટાડવી તથા આ દૂષણથી યુવાનોને માહિતગાર કરવાનાં પગલાંનો સમાવેશ થાય છે.

વિદ્યાર્થીમિત્રો, આ પ્રકરણમાં આપે સામાજિક સમસ્યાઓનો અર્થ અને લાક્ષણિકતાઓ અંગે પરિચય મેળવી ભારતમાં પ્રવર્તતા અસમાન જાતિપ્રમાણ, એઈડ્સ અને નશીલાં દ્રવ્યોના વ્યસનનાં કારણો, વિપરીત અસરો અને તેને હલ કરવાના ઉપાયો અંગે માહિતી મેળવી. સામાજિક સમસ્યાઓ અંગેના આ વૈજ્ઞાનિક અભિગમથી આપની આસપાસના વિશ્વમાં પ્રવર્તતી સામાજિક સમસ્યાઓને જોવા-સમજવાનું આપનું દૃષ્ટિબિંદુ બદલાયું હશે.

વિદ્યાર્થીમિત્રો, ધોરણ-12ના સમાજશાસ્ત્ર વિષયના આ પાઠ્યપુસ્તકમાં એકમ 1થી એકમ 10 સુધીના અભ્યાસક્રમમાં ભારતીય સમાજજીવનને લગતાં તમામ પાસાંઓને આવરી લેવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે. સામાજિક-સાંસ્કૃતિક વૈવિધ્ય ભારતની આગવી ઓળખ છે. ભારતની આગવી ઓળખ સમા સામાજિક-સાંસ્કૃતિક વૈવિધ્યનો પરિચય અને સ્ત્રી-સશક્તિકરણ, સંસ્કૃતિકરણ, પશ્ચિમીકરણ, ઉદારીકરણ, વિવિધ સામાજિક આંદોલનો અને સંચાર-માધ્યમોની સામાજિક અસરો જેવા સાંપ્રત પ્રવાહોની સમજ આપતું આ પાઠ્યપુસ્તક આપના સમાજશાસ્ત્રીય જ્ઞાનમાં અભિવૃદ્ધિ કરનારું બની રહેશે.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના સવિસ્તાર જવાબ લખો :

- (1) અસમાન જાતિપ્રમાણનાં કારણો સમજાવો.
- (2) એઈડ્સનાં કારણોની છણાવટ કરો.
- (3) નશીલાં દ્રવ્યોના વ્યસનનાં કારણો વિગતે સ્પષ્ટ કરો.
- (4) ‘એઈડ્સ – એક સામાજિક સમસ્યા છે’ - વિધાનની યથાર્થતા ચકાસો.

2. નીચેના પ્રશ્નોના મુદ્દાસર જવાબ લખો :

- (1) સામાજિક સમસ્યાનાં લક્ષણો.
- (2) અસમાન જાતિપ્રમાણની સમસ્યાની વિપરીત અસરો વર્ણવો.
- (3) અસમાન જાતિપ્રમાણની સમસ્યાને અટકાવી શકાય છે – સમજાવો.
- (4) એઈડ્સ નિયંત્રણ કઈ રીતે કરી શકાય ? સ્પષ્ટ કરો.
- (5) નશીલાં દ્રવ્યોના વ્યસનની સમસ્યાને હલ કરવાના ઉપચારાત્મક પગલાં જણાવો.

3. નીચેના પ્રશ્નોના ટૂંકમાં જવાબ લખો :

- (1) સામાજિક સમસ્યાની વ્યાખ્યા આપો.
- (2) અસમાન જાતિપ્રમાણ એટલે શું ?
- (3) AIDSનું પૂરું નામ જણાવો.
- (4) નશીલાં દ્રવ્યોના વ્યસનનો અર્થ સ્પષ્ટ કરો.

4. નીચેના પ્રશ્નોના એક વાક્યમાં જવાબ લખો :

- (1) સામાજિક સમસ્યા ક્યારે ઉદ્ભવે છે ?
- (2) 2011ના સેન્સસ મુજબ ગુજરાતમાં જાતિપ્રમાણ જણાવો.
- (3) સ્ત્રી-બ્રૂણ હત્યા કોને કહેવાય ?
- (4) ઓનર કિલિંગ કોને કહેવાય ?
- (5) HIV શબ્દનો પૂરો અર્થ આપો.

5. નીચેના પ્રત્યેક પ્રશ્નમાં આપેલ વિકલ્પોમાંથી યોગ્ય વિકલ્પ પસંદ કરી સાચો ઉત્તર આપો :

- (1) વર્ષ 2011માં ભારતમાં જાતિ પ્રમાણ..... ☐
(અ) 920 (બ) 930 (ક) 940 (ડ) 950
- (2) એઈડ્સની સમસ્યામાં ભારત વિશ્વમાં કેટલામું સ્થાન ધરાવે છે ? ☐
(અ) બીજું (બ) ત્રીજું (ક) ચોથું (ડ) પાંચમું
- (3) એઈડ્સનો પ્રથમ દર્દી કયા દેશમાં જોવા મળ્યો હતો ? ☐
(અ) ભારત (બ) ઈંગ્લેન્ડ (ક) જાપાન (ડ) અમેરિકા
- (4) 'વિશ્વ એઈડ્સ દિન'ની ઉજવણી ક્યારે કરવામાં આવે છે ? ☐
(અ) 1લી ડિસેમ્બર (બ) 11મી ડિસેમ્બર (ક) 1લી ઓક્ટોબર(ડ) 11મી સપ્ટેમ્બર
- (5) બોમ્બે પ્રોહિબિશન એક્ટ ક્યારે ઘડાયો ? ☐
(અ) 1947 (બ) 1948 (ક) 1949 (ડ) 1950

પ્રવૃત્તિ

- તમારા વિસ્તારમાં જોવા મળતી સામાજિક સમસ્યાઓની યાદી તૈયાર કરો.
- અસમાન જાતિપ્રમાણના ખ્યાલને તમારા સમાજના સંદર્ભે તપાસી અહેવાલ તૈયાર કરો.
- એઈડ્સ અટકાવવાના ઉપાયો અંગે ચર્ચાસભાનું આયોજન કરો.
- તમારા વિસ્તારમાં યુવાનોમાં જોવા મળતા વ્યસનનો અભ્યાસ કરી નશીલાં દ્રવ્યોના વ્યાપના અહેવાલનું લેખન કરો.
- નશીલાં દ્રવ્યોની અસરો અંગે જૂથચર્ચા કરો.

પરિશિષ્ટ-1
ભારતમાં સ્ત્રી-પુરુષ જાતિપ્રમાણ (2011)

ક્રમ	રાજ્ય/કેન્દ્રશાસિત વિસ્તાર	જાતિપ્રમાણ
	ભારત	940
1.	કેરળ	1084
2.	પોંડિચેરી	1038
3.	તમિલનાડુ	995
4.	આંધ્રપ્રદેશ	992
5.	છત્તીસગઢ	991
6.	મણિપુર	987
7.	મેઘાલય	986
8.	ઓરિસ્સા	978
9.	મિઝોરમ	975
10.	હિમાચલ પ્રદેશ	974
11.	કર્ણાટક	968
12.	ગોવા	968
13.	ઉત્તરાખંડ	963
14.	ત્રિપુરા	961
15.	આસામ	954
16.	પશ્ચિમ બંગાળ	947
17.	ઝારખંડ	947
18.	લક્ષદ્વીપ	946

ક્રમ	રાજ્ય/કેન્દ્રશાસિત વિસ્તાર	જાતિપ્રમાણ
19.	નાગાલેન્ડ	931
20.	મધ્યપ્રદેશ	930
21.	રાજસ્થાન	926
22.	મહારાષ્ટ્ર	925
23.	અરુણાચલ પ્રદેશ	920
24.	ગુજરાત	918
25.	બિહાર	916
26.	ઉત્તરપ્રદેશ	908
27.	પંજાબ	893
28.	સિક્કીમ	889
29.	જમ્મુ-કશ્મીર	883
30.	આંદામાન-નિકોબાર	878
31.	હરિયાણા	877
32.	દિલ્લી	866
33.	ચંદીગઢ	777
34.	દાદરા અને નગરહવેલી	775
35.	દમણ અને દીવ	618

(સંદર્ભ : વસ્તી ગણતરી, ભારત 2011)

પરિશિષ્ટ-2
ભારતમાં રાજ્યવાર અનુસૂચિત જનજાતિની વસ્તી (2011)

ક્રમ	રાજ્ય/કેન્દ્રશાસિત વિસ્તાર	કુલ વસ્તી	આદિવાસી વસ્તી	કુલ વસ્તીમાં ટકા
1.	જમ્મુ-કશ્મીર	12548926	1493299	11.89
2.	હિમાચલ પ્રદેશ	6856509	392126	5.72
3.	પંજાબ	27704236	0	0
4.	ચંદીગઢ	1054686	0	0
5.	ઉત્તરાંચલ	10116752	291903	2.88
6.	હરિયાણા	25353081	0	0
7.	દિલ્લી	16753235	0	0
8.	રાજસ્થાન	68621012	9238534	13.46
9.	ઉત્તરપ્રદેશ	199581477	1134273	0.57
10.	બિહાર	103804637	1336573	1.29
11.	સિક્કીમ	607688	206360	33.96
12.	અરુણાચલ પ્રદેશ	1382611	951821	68.84
13.	નાગાલેન્ડ	1980602	1710973	86.39
14.	મણિપુર	2855794	902740	31.61
15.	મિઝોરમ	1091014	1036115	94.97
16.	ત્રિપુરા	3671032	1166813	31.78
17.	મેઘાલય	2964007	2555861	86.23
18.	આસામ	31169272	3884371	12.46
19.	પશ્ચિમ બંગાળ	91347736	5296953	5.79
20.	ઝારખંડ	32966238	8645042	26.22

ક્રમ	રાજ્ય/કેન્દ્રશાસિત વિસ્તાર	કુલ વસ્તી	આદિવાસી વસ્તી	કુલ વસ્તીમાં ટકા
21.	ઓરિસ્સા	41947358	9590756	22.86
22.	છત્તીસગઢ	25540196	7822902	30.63
23.	મધ્યપ્રદેશ	72597565	15316784	21.09
24.	ગુજરાત	60439692	8917174	14.75
25.	દમણ અને દીવ	242911	15363	6.32
26.	દાદરા અને નગરહવેલી	342853	178564	52.08
27.	મહારાષ્ટ્ર	112372972	10510213	9.35
28.	આંધ્રપ્રદેશ	84665533	5918073	6.98
29.	કર્ણાટક	61130704	4248987	6.95
30.	ગોવા	1457723	149275	10.24
31.	લક્ષદ્વીપ	64429	61120	94.86
32.	કેરાળા	33387677	484839	1.45
33.	તમિલનાડુ	72138958	794697	1.1
34.	પોંડિચેરી	1244464	0	0
35.	આંદામાન-નિકોબાર	379944	28530	7.51
	ભારત	1210854977	104281034	8.61

(સંદર્ભ : ભારતની વસ્તી ગણતરી - 2011)

પરિશિષ્ટ-૩
ગુજરાતમાં જિલ્લાવાર અનુસૂચિત જનજાતિની વસ્તી (૨૦૧૧)

ક્રમ	જિલ્લાનું નામ	કુલ વસ્તી	આદિવાસી વસ્તી	કુલ વસ્તીમાં આદિવાસી વસ્તીના ટકા
1.	કચ્છ	2092371	24228	1.16
2.	બનાસકાંઠા	3120506	284155	9.11
3.	પાટણ	1343734	13303	0.99
4.	મહેસાણા	2035064	9392	0.46
5.	સાબરકાંઠા	2428589	542156	22.32
6.	ગાંધીનગર	1391573	18204	1.31
7.	અમદાવાદ	7214225	89138	1.24
8.	સુરેન્દ્રનગર	1756268	21453	1.22
9.	રાજકોટ	3804558	24017	0.63
10.	જામનગર	2160119	24187	1.12
11.	પોરબંદર	585449	13039	2.23
12.	જૂનાગઢ	2743082	55571	2.03
13.	અમરેલી	1514190	7322	0.48
14.	ભાવનગર	2880365	9110	0.32
15.	આણંદ	2092745	24824	1.19
16.	ખેડા	2299885	40336	1.75
17.	પંચમહાલ	2390776	721604	30.18
18.	દાહોદ	2127086	1580850	74.32
19.	વડોદરા	4165626	1149901	27.6
20.	નર્મદા	590297	481392	81.55

ક્રમ	જિલ્લાનું નામ	કુલ વસ્તી	આદિવાસી વસ્તી	કુલ વસ્તીમાં આદિવાસી વસ્તીના ટકા
21.	ભરૂચ	1551019	488194	31.48
22.	ડાંગ	228291	216073	94.65
23.	નવસારી	1329672	639659	48.11
24.	વલસાડ	1705678	902794	52.93
25.	સુરત	6081322	856952	14.09
26.	તાપી	807022	679320	84.18
	ગુજરાત	60439692	8917174	14.75

(સંદર્ભ : ગુજરાતની વસ્તી ગણતરી - 2011)